

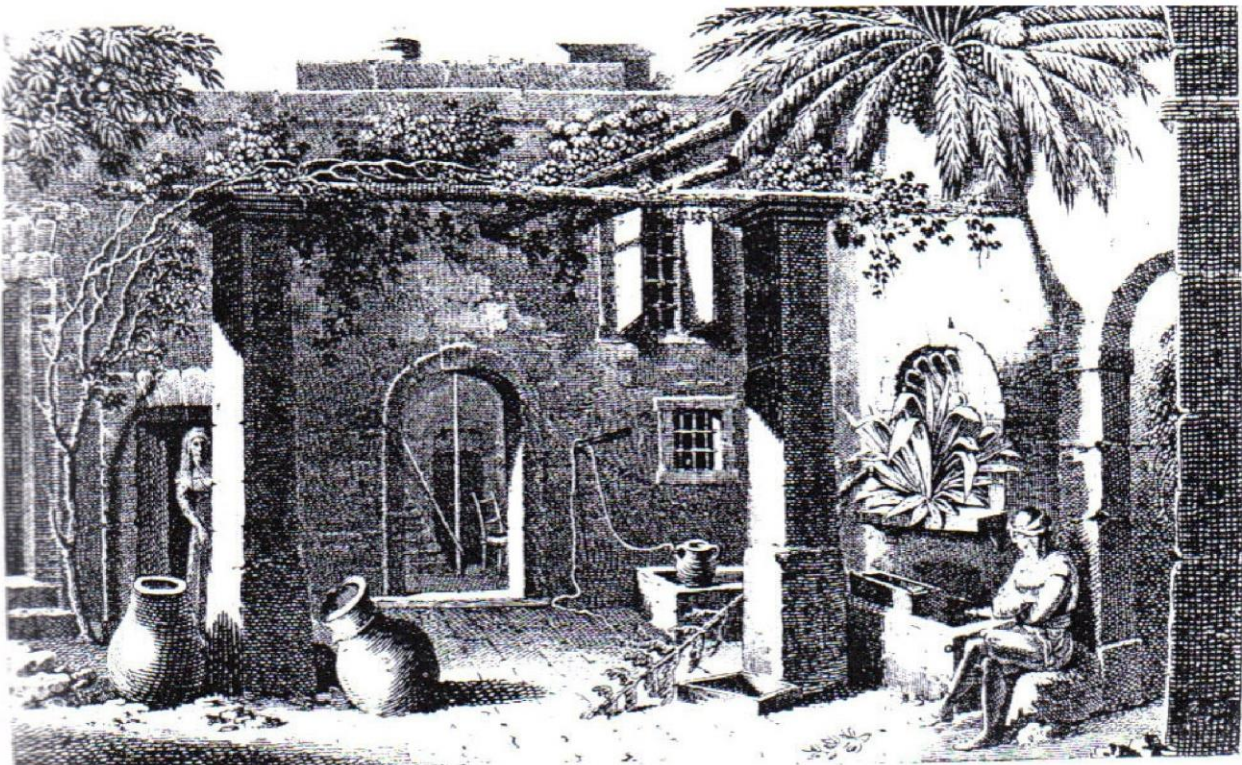

ΠΟΛΥΤΕΧΝΕΙΟ ΚΡΗΤΗΣ
ΣΧΟΛΗ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΩΝ ΜΗΧΑΝΙΚΩΝ

Η ΟΘΩΜΑΝΙΚΗ ΚΑΤΟΙΚΙΑ
ΣΤΟ ΡΕΘΥΜΝΟ

ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

Βίκη Κολυβάκη

Αυλή κατοικίας όπου διέμεινε ο Fr. Sieber το 1817

Επιβλέπων: Νικόλαος Σκουτέλης
Επικ. Καθηγητής Πολυτεχνείου Κρήτης

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

A. ΕΙΣΑΓΩΓΗ	σελ.	5
B.1 ΠΗΓΕΣ.		5
B.1.α. Ιστορικό αρχείο		
B.1.β. Περιηγητές		
B.2. ΠΟΛΕΟΔΟΜΙΚΗ ΕΞΕΛΙΞΗ.		9
B.2.α. Βενετοκρατία		
B.2.β. Τουρκοκρατία		
Γ. ΠΟΛΕΟΔΟΜΙΚΗ ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΠΟΛΗΣ		16
Γ.1. Κέντρο-Αγορά		
Γ.2. Συνοικίες		
Δ. ΝΟΜΟΘΕΣΙΑ-ΟΙΚΟΔΟΜΙΚΟΙ ΚΑΝΟΝΙΣΜΟΙ.		19
Δ.1. Βυζαντινοί οικοδομικοί κανονισμοί		
Βενετικοί οικοδομικοί κανονισμοί		
Οθωμανικοί οικοδομικοί κανονισμοί		
Δ.2 Πόλη-συνοικία		21
Δ.3.Ύψος κτιρίων		22
Δρόμος		
Οι οικοδομές και η οδός		
E. ΚΑΤΟΙΚΗΣΗ ΚΑΙ ΑΣΤΙΚΗ ΣΥΓΚΡΟΤΗΣΗ.		24
E.1. Οικοδομικά τετράγωνα		
E.2. Οδοί		
ΣΤ. ΑΠΟ ΤΟ ΒΕΝΕΤΙΚΟ ΣΤΟ ΟΘΩΜΑΝΙΚΟ ΣΠΙΤΙ		26
ΣΤ.1. Η Αστική κατοικία		27
ΣΤ.2. Η Αγροτική κατοικία		31
Z. Ο ΧΑΡΑΚΤΗΡΑΣ ΚΑΙ Ο ΔΙΑΚΟΣΜΟΣ ΣΤΗΝ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ ΤΗΣ ΟΘΩΜΑΝΙΚΗΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ.		34
Z.1. Βενετικά αρχιτεκτονικά χαρακτ/κά		34
Z.2. Οθωμανικά αρχιτεκτονικά χαρακτ/κά		38
H. ΤΥΠΟΙ ΑΣΤΙΚΗΣ ΚΑΤΟΙΚΙΑΣ ΤΗΣ ΟΘΩΜΑΝΙΚΗΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ.		45
H.1. Τύπος Α		
H.2. Τύπος Β.		
H.3. Τύπος Γ.		
H.4. Τύπος Δ		
H.5. Τύπος Ε		
H.6. Τύπος Ζ		
H.7. Τύπος Η		
Θ. ΜΟΡΦΟΛΟΓΙΚΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ (1).		64
Θ.1. Θυρώματα		64
Θ.1.α. Ευθύγραμμα θυρώματα		
Θ.1.β. Θυρώματα με τοξωτό ανώφλι		
Θ.2. Παράθυρα		69
Θ.2.α. Παράθυρα με ευθύγραμμο ανώφλι		
Θ.2.β. Παράθυρα με τοξωτό ανώφλι		
I. ΜΟΡΦΟΛΟΓΙΚΑ ΧΑΡΑΧΤΗΡΙΣΤΙΚΑ (2).		72

I.1. Τοιχοποιεία-Δάπεδα	
I.2. Σαχνισί	
I.3. Καμινάδες	
ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ	77
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	78
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ - ΠΙΝΑΚΕΣ	81

Βλέπω ... την πέτρα, το ξύλο, τα χρώματα, τις γλυφές

Ακούω ... τα βήματα πάνω στα πλακόστρωτα δρομάκια

«Αγγίζω» ... με την ψυχή μου τη ζωή των Οθωμανών

A. ΕΙΣΑΓΩΓΗ.

Στο μέσον της παραλιακής αρτηρίας που ενώνει το Ηράκλειο και τα Χανιά βρίσκεται το Ρέθυμνο. Οι βόρειοι άνεμοι και τα θαλάσσια ρεύματα αποτελούσαν μόνιμη αιτία για τη συσσώρευση όγκων άμμου στην ανατολική ακτή και στο στενότατο λιμάνι. Το φαινόμενο των προσαμώσεων και της αδυναμίας για την ανάπτυξη ενός πιο ευρύχωρου λιμανιού έπαιξε σπουδαίο ρόλο στο σχηματισμό της πόλης. Η αρχαία *Ρίθυμνα* κατοικείται ήδη από την Υστερομινωϊκή περίοδο με την εύρεση θαλαμωτών τάφων στη θέση Μασταμπάς, χωρίς να αποκλειστούν τα λιγοστά Νεολιθικά ευρήματα.

Στην παλιά πόλη του Ρεθύμνου οι λαοί που σφράγισαν την ιστορία της ήταν αρχικά οι Βενετοί και περισσότερο οι Οθωμανοί από το 16^ο αιώνα. Σε κάθε στενό της, σε όποιο κτίριο και να σταθεί το βλέμμα, έχει μνήμες από τους παλαιότερους και ερωτήματα από τη ζωή τους. Πώς έζησαν μαζί Τούρκοι και Έλληνες, μουσουλμάνοι και ζιμήδες; Ζούσαν στα ίδια κτίρια; Πώς ήταν η αγορά τους; Ποια αρχιτεκτονικά στοιχεία των προγενέστερων διατήρησαν και τι νεώτερο έφεραν στην πόλη;

Στόχος της παρούσας μελέτης είναι να βρεθούν περαιτέρω στοιχεία για τη ζωή και περισσότερο το χώρο διαμονής τους. Έζησαν μέσα σε κτίρια των Βενετών, διατηρώντας το κέλυφος, αλλά διαμόρφωσαν τους χώρους, προκειμένου να καλύπτουν τις ανάγκες και την ιδεολογία τους. Η έννοια του καθαριού και η χρήση του νερού, ήταν η αφορμή να δημιουργηθούν πολλές κρήνες μέσα στην πόλη και λουτρά που άντεξαν στο χρόνο. Η σύνδεση των Οθωμανών με τη θρησκεία τους απέφερε μεγάλοπρεπα κτίρια. Η αντίληψη για τη θέση της γυναίκας, αλλά και φυσικά φαινόμενα(σεισμοί) καθιέρωσαν τη χρήση του ξύλου στην αρχιτεκτονική της εποχής. Μελετώντας τις κατοικίες της Οθωμανικής περιόδου, γίνεται προσπάθεια να ενταχθούν σε τύπους, ανάλογα με κάποια χαρακτηριστικά. Τα οικοδομικά τετράγωνα της Sabbionara και τα κτίριά τους έχουν διαφορετική αφετηρία από αυτά που προϋπήρχαν. Ο Νεοκλασικισμός που έρχεται επιβάλλει διαφορετική φιλοσοφία. Αλλά η συνύπαρξη όλων αυτών δίνουν μια διαφορετική διάσταση για τη ζωή των περασμένων αιώνων.

B.1. ΠΗΓΕΣ.

B.1.α. Ιστορικό Αρχείο.

Προκειμένου να γίνουν ορατά περισσότερα στοιχεία από την ιδιωτική(αστική) κατοικία της πόλης, λήφθηκαν στοιχεία από ιδιωτικά έγγραφα του ιστορικού αρχείου Κρήτης και με πιο τρόπο αυτή περιγράφεται¹. Πλείστες αναφορές γίνονται για διώροφα κτίρια², με εξαίρεση αυτό στη συνοικία Γαζή Χουσεϊν πασά. Επιλέγονται βάσει των ιδιαιτεροτήτων που υπάρχουν τα εξής:

¹ πολλές ευχαριστίες στην υπεύθυνη του Ιστορικού Αρχείου Κρήτης, κυρία Ασπασία Παπαδάκη, για την πολύτιμη βοήθεια της και παροχή υλικού ιδιωτικών εγγράφων της Οθωμανικής περιόδου.

² οι μαρτυρίες προέρχονται από τα έγγραφα των συμβολαιογράφων Αντρουλιδάκη και Δερβισάκη.

N 152. Προικοσύμφωνο για οικία του 1890 στη συνοικία «Τσίτσο»³ με 3 κατώγεια, πλυσταριό, φρέαρ στο ισόγειο και σάλα, 2 κάμαρες, κουζίνα και λοτζέτα στον όροφο. Εκτός αυτών αναφέρονται κοσμήματα της οικογένειας και έπιπλα.

N 1947. Έκθεση πλειστηριασμού για τριώροφο κτίριο στη συνοικία Γαζή Χουσεϊν πασά⁴ με εξώθυρα, αυλή 3 ½ μ., έτερη τετράγωνη αυλή με φρέαρ, ρογδιά, κρεβατίνα νεόφυτη. 3 δωμάτια στο κατώγι, 1 δωμάτιο άνωθεν του κατωγειού-«πλακάδο» με σκάλα ξύλινη, έτερο δωμάτιο με τάβλες με κιόσκι στο μέρος της αυλής, λοτζέτα, απόπατο(τουαλέτα), μαγειρείο στον α΄ όροφο και στον β΄ όροφο ευρύχωρη αίθουσα με ξύλινη σκάλα κάτω από την οποία υπάρχει μικρό δωμάτιο, λοτζέτα ως συνέχεια της αίθουσας και δωμάτιο συνεχόμενο με το μαγειρείο άνευ μεσαίου πατώματος.

N 2036. Έκθεση πλειστηριασμού(αγοραπωλησία)οικίας του 1899 στη συνοικία «Μεγάλη Πόρτα» με αυλή, σταύλο, περιβόλι με συκιά, απιδιά, λεμονιά, 2 ρογδιές και κρεβατίνα, κατώγι, αποθήκη, έτερο ισόγειο δωμάτιο, ενώ στον όροφο μαγειρείο και 2 δωμάτια με 7 παράθυρα.

Αρ. 8225. Πωλητήριο του 1903 στη συνοικία «Γαζή Χουσεϊν Πασά» - στην οδό Σοφίας(μεταξύ Αρκαδίου και Εθ. Αντιστάσεως)- με αυλή πηγάδι, γούρνες, πλυσταριό, αλιτάνα, σκάλα, ταράτσα(δαράτσα), κουζίνα, σάλα, κάμερα.

Αρ. 10830. Πωλητήριο του 1899 με κατόχους 3/8 εξ αδιαιρέτου οικίας με μαγαζί στη συνοικία Γαζή Χουσεϊν Πασά- οδός Πρίγκηπος(σημ. Παλαιολόγου)-με φρέαρ, γούρνα στο ισόγειο και 3 ανώγεια δωμάτια, σάλα, 2 κιόσκια και μαγειρείο με κάσαρο στον όροφο.

Αρ. 10942. Πωλητήριο του 1899 στη συνοικία «Αγ-Λάζαρος»-οδός Δονέτσι(σημ. Ν.Πατελάρου) με είσοδο, αυλή, φρέαρ, θόλο, λοτζέτα, ερειπωμένο δωμάτιο, σε συνέχεια με το περιβόλι που περιλαμβάνει λεμονιά, συκιά, 5 ισόγεια δωμάτια, ενώ στον όροφο έχει 3 ανώγεια δωμάτια, λουτρό, κουζίνα, κάσαρο.

Αρ. 15422. Πωλητήριο στη συνοικία «Μουσαλά»-οδός Λουτρών(σημ. Ροδαμάνθεος)- όπου υπάρχει πληρεξούσιο με 2 μάρτυρες, με είσοδο με «μπενοβγαρσιά», φρέαρ, γούρνα, 2 ισόγεια δωμάτια, ενώ στον όροφο, 3 ανώγεια δωμάτια, μαγειρείο και λοτζέτα.

Αρ. 15469. Πωλητήριο του 1904 στη συνοικία «Γσικούρ Μποστάν»- οδός Κάλνιν(σημ. Μελισσηνού) – με αυλή, φρέαρ, δωμάτια εκ των οποίων το 1 με σοφά, μαγειρείο και λοτζέτα στο ισόγειο, ενώ στον όροφο 2 δωμάτια.

Ένα επίσης μεγάλο τμήμα μαρτυριών δίδεται από σύνολο Οθωμανικών εγγράφων προερχομένων από την Εθνική βιβλιοθήκη των Αγίων Κυρίλλου και Μεθοδίου της Σόφιας. Πρόκειται για 753 λυτά έγγραφα⁵ οικονομικού κυρίως περιεχομένου που αφορούν στρατιωτικές δαπάνες, επιτάξεις για το στράτευμα, μισθοδοσίες

³ Βλ. χάρτη πόλης του Ρεθύμνου του 1900:μεταξύ των οδών Τειχών(Γερακάρη) και Τσάρου(Αρκαδίου).

⁴ μεταξύ των οδών Ρώσων (Εθνικής Αντιστάσεως), Ενώσεως(Ν.Φωκά) και Μέσης(Θεσσαλονίκης).

⁵ Ασπασία Παπαδάκη, Οθωμανικά δημόσια έγγραφα του Ρεθύμνου(1659-1898), 2008.

αξιοματούχων και κρατικών υπαλλήλων, έξοδα για τον εξοπλισμό και την επισκευή δημοσίων κτιρίων. Υπάρχει ποικιλία μεταξύ των εγγράφων, όπως πρωτότυπα και αντίγραφα μπερατιών και διαταγών του Σουλτάνου, πιστοποιητικά, ιεροδικαστικά χοτζέτια, αποδείξεις πληρωμής, λογιστικοί πίνακες.

Η πλειονότητα των εγγράφων τοποθετείται το 19^ο αι, ιδιαίτερα την περίοδο 1866-1869 που έγινε η επανάσταση των Κρητών εναντίον της Οθωμανικής κυριαρχίας στο νησί, αλλά κάποια από αυτά προέρχονται από το 17^ο αι, δείχνοντας έτσι την οικονομική κατάσταση της εποχής.

Συγκεκριμένα, αναφέρεται αίτηση του διοικητικού συμβουλίου του σαντζακίου Ρεθύμνου που ζητά από το κρατικό ταμείο καταβολή ποσού για την επισκευή του φρουρίου⁶, αποδείξεις πληρωμής για υλικά επισκευής για το στρατιωτικό νοσοκομείο Ρεθύμνου⁷, αποδείξεις για ενοικίαση σταύλων και μαγαζιών⁸.

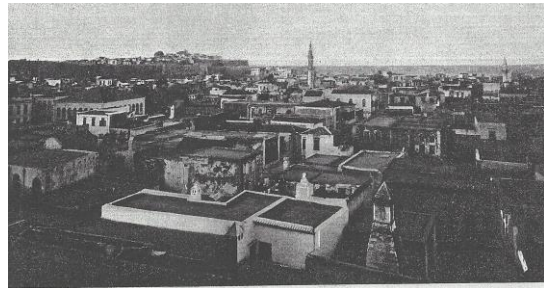
B.1. β. Περιηγητές.

Η απεικόνιση της πόλης και των ιδιαιτεροτήτων της φαίνεται από μαρτυρίες περιηγητών και διανοομένων του 16^{ου}, 17^{ου}, 18^{ου} και 19^{ου} αι.

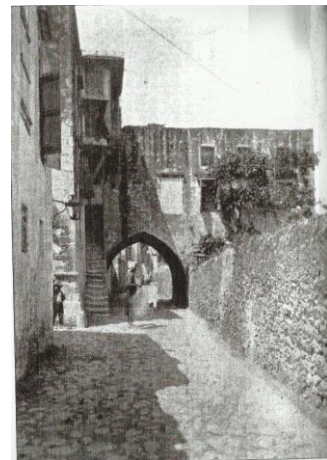
Από τους πρώτους περιηγητές είναι ο Francesco Da Molin το 16^ο αι⁹ με μια ματιά μέσα από τις «Memorie» στο Ρέθυμνο του 1573. Αναφέρεται περισσότερο στην κατεστραμμένη πόλη και στην πολεοδομική της εξέλιξη την τελευταία περίοδο της Βενετοκρατίας.

Πολύ γνωστός είναι ο Εβλιγιά Τσελεμπί, Τούρκος περιηγητής που επισκέφθηκε την Κρήτη το 1669-1670¹⁰. Στο Ρέθυμνο, επικεντρώνεται στο φρούριο, στα Τζαμιά, στα εμπορικά καταστήματα «...υπάρχουν 150 μικρά καταστήματα, ιδιοκτησίας των εμπόρων, όπου μπορεί να βρει κανείς αγαθά οποιαδήποτε αξίας».

Σε ένα από τα επιβλητικά κτίρια με αυλή έμεινε το 1817 ο περιηγητής Fr. Sieber και μας άφησε ένα σκίτσο της αυλής του σπιτιού που έμενε¹¹.

Εικ.1 Ρέθυμνο, άποψη από Νότια (πηγή: Gerola)

Εικ.2 Εσωτερικό της πόλης (πηγή: Scott)

⁶ αρ.158

⁷ αρ. 203-213

⁸ αρ. 585-588

⁹ Δημακόπουλος, 1971.

¹⁰ Miles, 1971.

¹¹ Fr.Sieber, 1817, τόμ. Β', πίν.4. κάτω από το σκίτσο ο περιηγητής διευκρινίζει πως πρόκειται για την αυλή του σπιτιού που έμεινε στο Ρέθυμνο (Der Hofraum meiner Wohnung zu Rettimo).

Από τους πιο γνωστούς περιηγητές στην Κρήτη ήταν ο R. Pashley¹², ο οποίος αναφέρει για το Ρεθύμνο του 1834, τα χωριά τριγύρω- Αρσάνι, Πηγή, Μελιδόνη, αλλά και τη ζωή Τούρκων και χριστιανών: «...κατέχει πιο σημαντική θέση ανάμεσα στις κρητικές πόλεις. Για να περιηγηθώ στο φρούριο, χρειάζομαι την άδεια του Μπέη... το σεράγι του είναι ένα μεγάλο ξεχαρβαλωμένο κτίριο κοντά στο λιμάνι. Ο σημερινός πληθυσμός του Ρεθύμνου αριθμεί πάνω από τρεις χιλιάδες, από τους οποίους μόνο ογδόντα οικογένειες είναι χριστιανικές. Ο χαρακτήρας του παζαριού και των δρόμων είναι ολότελα Τούρκικος, αλλά καλύτερος από τα Χανιά».

Έτερος περιηγητής είναι ο C. Rochfort Scott με το οδοιπορικό του στην Κρήτη του 1834¹³. Περιγράφει την ύπαιθρο του Ρεθύμνου με τα χωριά, Μέση, Κυριάννα, Μαρουλάς. Έξω από την πόλη βρίσκονται τα Περιβόλια- μακρόστενο χωριό με σκόρπια ερειπωμένα σπίτια- με τους λαχανόκηπους του Ρεθύμνου. Αναφέρει δύο πύλες εισόδου και την πόλη

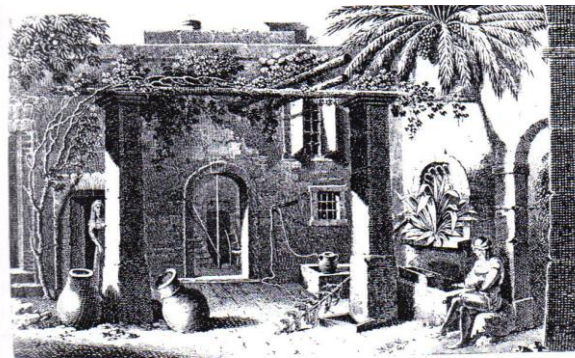
προστατευμένη να βρίσκεται μεταξύ της χερσαίας οχύρωσης και της Ακρόπολης «...ο πληθυσμός της πόλης υπολογίζεται στις οκτώ χιλιάδες ψυχές. Πρέπει να σημειωθεί ότι στο κάστρο κατοικούν πεντακόσιοι Τούρκοι, μέσα σε οργανωμένες κατοικίες με πολλούς δρόμους». Αλλού αναφέρεται ότι η πόλη καταλαμβάνει σημαντική έκταση, καλοχτισμένη και καθαρή. «... οι δρόμοι είναι άνετοι, ευθείς και καλοστρωμένοι με δυνατότητα άφθονης προσφοράς νερού. Τα σπίτια, με εξαίρεση εκείνα των περιχώρων, είναι ψηλά και όμορφα. Ο τόπος υδρεύεται με τη βοήθεια ενός υδραγωγείου.

Ο πιο γνωστός σε όλους μας είναι ο Giuseppe Gerola¹⁴, Ιταλός περιηγητής που ταξίδεψε στην Κρήτη 25 μήνες, τα χρόνια 1900-1902

σε αποστολή του Instituto Veneto di scienze, lettere ed arti. Το 1902 εξέδωσε μία έκθεση γι' αυτήν του την παραμονή και το 1910 μία άλλη, συμπληρωματική, συνολικά τρεις τόμοι¹⁵. Ο ερευνητής κατάφερε να δει τα μοναδικά κτίρια που είχαν ήδη διασωθεί από τις τουρκικές επιδρομές και το σεισμό του 1856. Η εργασία του και οι παρατηρήσεις του πάνω στην αρχιτεκτονική της πόλης του Ρεθύμνου, αποτελεί την αρτιότερη μέχρι σήμερα καταγραφή μνημείων της πόλης,

Εικ.3 Η πόλη του Ρεθύμνου (πηγή: Pashley, 1837)

Εικ.4 Εσωτερικό κατοικίας της πόλης, όπου διέμεινε ο Fr. Sieber το 1817 (πηγή: Δημακόπουλος)

¹² Pashley, 1837.

¹³ Rochfort Scott, 1995.

¹⁴ Δημακόπουλος, 1977.

¹⁵ Gerola, 1905-1932.

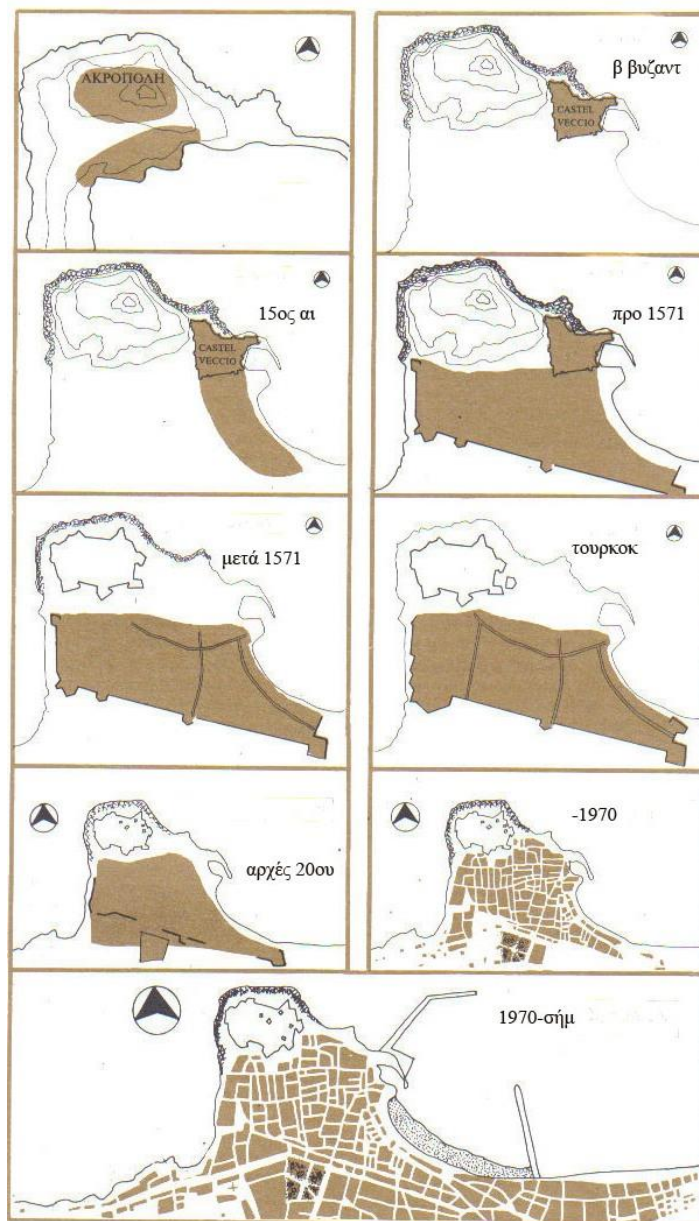
αλλά αναφέρεται μόνο στις εξωτερικές όψεις τους, εξαιτίας της ένδειας του Ιταλού επιστήμονα να διεισδύσει στο εσωτερικό των πολυτελών κτιρίων.

Σημαντική αναφορά στα δημόσια κτίρια της πόλης αποτελούν οι αναφορές του Ε. Λαμπρινάκη για τη γεωγραφία της Κρήτης του 1890¹⁶. Κατανέμει το εμπόριο και τη ζωή των κατοίκων τις πόλεις σε 11 συνοικίες, όπως αυτές διαρθρώνονται στο τέλος του 19^{ου} αι. Σε κάθε συνοικία αναφέρει τα δημόσια κτίρια και τα παραρτήματα του εμπορίου· στη συνοικία Ορτά Καπή- σημ. Μεγάλη Πόρτα- εντάσσονται τα λαχανοπωλεία, 2 κρήνες, το παλαιό Βενετικό Διοικητήριο με τούρκικα σχολεία.

Β.2. Πολεοδομική εξέλιξη.

Η πρώτη ακρόπολη στο λόφο που βρίσκεται στο βόρειο άκρο της πόλης δεν είχε τη σημερινή μορφή, αλλά αποτελούσε μία λεπτή λωρίδα γης με μια έξαρση σε ύψος και πλάτος στην κορυφή της. Το πρώτο πολεοδομικό κύτταρο, το Castel Vecchio, κοντά στο λιμάνι δημιουργήθηκε στα βυζαντινά χρόνια, ενώ ήδη από το 13^ο αι αποδείχθηκε ασφυκτικό και σχηματίζεται σιγά-σιγά το burgo ή extra muros (15^{ος} αι), τα προάστια της πόλης κατά μήκος της παραλίας, χωρίς ιδιαίτερα οχυρωματικά έργα.

Η επιδρομή του Χαϊρεντίν Μπαρμπαρόσα το 1538 έκανε τους Βενετούς να συνειδητοποιήσουν το μέγεθος της τουρκικής απειλής και να καλέσουν τον αρχιτέκτονα Μ. Sanmicheli ο οποίος στην πρώτη φάση έκανε μερικά έργα τα οποία αποδείχτηκαν ανεπαρκή στην επέλαση των Τούρκων το 1571.

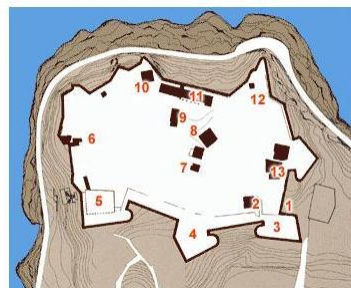
εικ.5 Πολεοδομική Εξέλιξη πόλεως
(πηγή: Μαλαγάρη- Στρατιδάκης)

¹⁶ Λαμπρινάκης, 1890.

B.2. α. Βενετοκρατία. (πίνακας 1.)

Η πυρπόληση του Ρεθύμνου και η αναπόφευκτη καταστροφή αρχοντικών, εκκλησιών, δημοσίων κτιρίων και οχυρώσεων έχει συνέπειες στη μελλοντική οργάνωση της πόλης και γίνεται επίσης η αφορμή να «στολιστούν» οι δρόμοι με νέους ρυθμούς της Αναγέννησης¹⁷.

1. η ανατολική πύλη της Φορτέτζας
2. η αποθήκη του πυροβολικού
3. ο προμαχώνας της Παναγίας
4. το θέατρο Ερωφίλη
5. ο προμαχώνας του Αγίου Ηλία
6. ο προμαχώνας του Αγίου Λουκά
7. η δυτική πύλη
8. η Αγία Αικατερίνη
9. Το τζαμί της Φορτέτζας
10. η οικία του Ρέκτορα
11. οι κατοικίες των συμβούλων
12. η πυροβόλοσχημη πυρποκτοθήκη
13. ο Άγιος Θεόδωρος
14. έξοδος από τη Φορτέτζα (1)

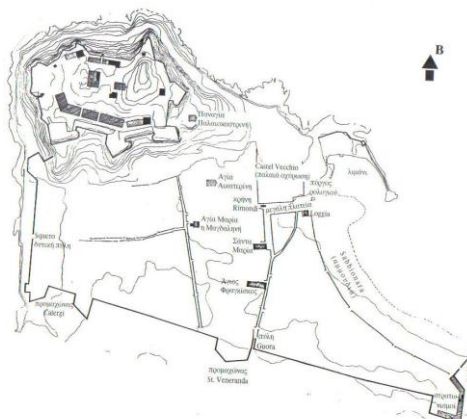

Εικ.6 Η Φορτέτζα και τα κτίρια της.

Κατόπιν αρχίζει η οχύρωση του λόφου και η δημιουργία της Φορτέτζας με σκοπό τη μεταφορά της πόλης εκεί¹⁸. Τα τείχη ξεκινούν από την παραλία με τους προμαχώνες St. Barbara, Santa Venerada, Kallergi στα νότια της πόλης και τις πύλες της Άμμου¹⁹, Porta Guora, Suero. Κοντά στην πύλη της Άμμου υπάρχουν ακόμα υπολείμματα από τους στρατώνες των Βενετών που περιέβαλλε το τείχος. Εντός του φρουρίου υπάρχουν τα κτίρια του Ρέκτορα, των συμβούλων και αποθήκες. Εσωτερικά της πόλης, η ρυμοτομία ορίζεται από μικρά καμπυλωτά στενά και κάποια μεγαλύτερα και περισσότερο ορθογωνικά σχηματίζεται μία πλατεία (piazz) στα πρότυπα της Ιταλίας με την κρήνη Rimondi, τη Loggia και το ηλιακό ρολόι. Οι εμπορικές οδοί Εθνικής Αντιστάσεως, Νικηφόρου Φωκά και Αρκαδίου με την τελευταία να συγκεντρώνει τα μεγαλύτερα κτίρια των επιφανών²⁰. Τα κτίρια είναι στην πλειονότητά τους διώροφα, καθώς η πόλη έχει τη δυνατότητα οριζόντιας επέκτασης και προς τα νότια.

Εικ.7 Σχέδιο Basilicata(1615)

Εικ.8 Βενετικές οχυρώσεις πόλεως 1600-1646 (πηγή: Στεριώτου)

¹⁷ Δημακόπουλος, 1971. Στις σελίδες των περιηγητών των Βενετών του 16^{ου} και 17^{ου} αι αποτυπώνεται σύνολο εικόνων από την πόλη.

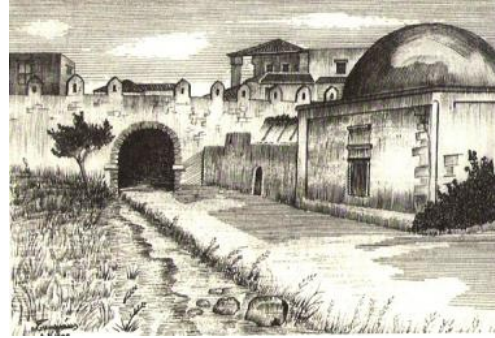
¹⁸ εξαιτίας των οικονομικών δυσκολιών και των τροποποιήσεων στα σχέδια, η Φορτέτζα έγινε πολύ περιορισμένη σε μέγεθος και μπορούσε να χρησιμεύσει μόνο ως καταφύγιο των κατοίκων. Τελικά εκεί μεταφέρονται οι δημόσιες λειτουργίες της πόλης, η φρουρά και μερικές φτωχές οικογένειες

¹⁹ γκρεμίστηκε το 1896

²⁰ μια συνολική εικόνα της πόλης αποδίδεται σε χάρτες και πίνακες της εποχής: ο χάρτης του Magagnato(1559), ο χάρτης Basilicata(1615), Corner(1625), Daniel de St Vincenti(1641), Wickinson(1850).

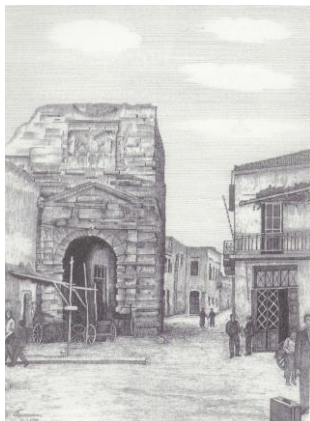
1. Η Loggia ως χώρος συνεύρεσης των Βενετών,
2. η κρήνη ως τρόπος επίλυσης της έλλειψης νερού,
3. το ρολόι,
4. Ο ναός του Αγ- Φραγκίσκου των Φραγκισκιανών μοναχών με το παρεκκλήσι, όπου εκκλησιάζονται και οι χριστιανοί.
5. Η εκκλησία της Santa Maria και το μοναστήρι των Αυγουστιανών μοναχών στη σημερινή πλατεία Πετυχάκη.
6. Η εκκλησία της Μαρίας Μαγδαληνής του τάγματος των Δομινικανών μοναχών που έγινε η κυρία των Αγγέλων αργότερα.
7. το Βενετικό τελωνείο κοντά στην πύλη της Άμμου.

Εικ.9 Πύλη της Άμμου (πηγή: Εκκεκάκης)

Εικ.10 Porta Guora (πηγή: Gerola)

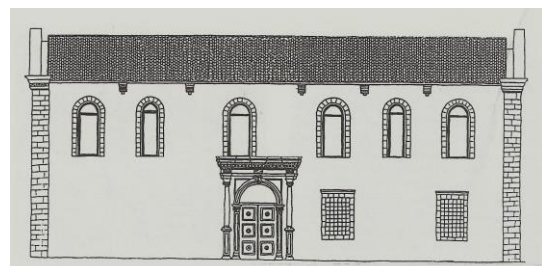
Εικ.11 Το Βενετικό ρολόι πριν την καθαίρεσή του (πηγή: Εκκεκάκης)

Εικ.12 Ο τελευταίος σήμερα σωζόμενος Βενετικός στρατώνας στην οδό Γερακάρη

Εικ.13 Οι Βενετικοί στρατώνες (πηγή: Gerola)

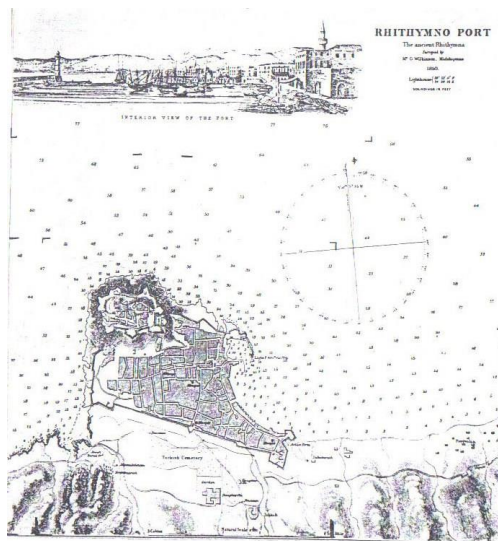

Εικ.14-15 Ο ναός του Αγ-Φραγκίσκου - αποτύπωση όψης (πηγή: Μαλαγάρη- Στρατιδάκης)

Β.2.β. Τουρκοκρατία(πίνακας 2).

Η κατάληψη της πόλεως του από τους Τούρκους το 1646 από το Γαζή Χουσεΐν Πασά²¹ αποτέλεσε και το τέλος της Βενετικής παρουσίας στο νησί. Ο τούρκικος στρατός εγκαθίσταται στην πόλη και λεηλατεί την επαρχία. Το νησί διαιρείται διοικητικά σε τρεις επαρχίες με κέντρο το Ηράκλειο, ενώ το Ρέθυμνο διοικείται όχι από Πασά, αλλά μουσελίμη ο οποίος υπάγεται στον πασά των Χανίων²².

Στα πρώτα χρόνια της Τουρκοκρατίας ο δυτικός προμαχώνας του τείχους της πόλης επεκτάθηκε, προστίθενται δύο μικρά φρουρία μεταξύ της Φορτέτζας και της πόλης²³, ενώ απέναντι στην πύλη του φρουρίου χτίστηκε πενταγωνικό οχύρωμα για την καλύτερη προστασία του-το σημερινό Αρχαιολογικό μουσείο²⁴. Η τούρκικη κατάκτηση δεν αλλοίωσε σημαντικά την εικόνα της πόλης. Η επικοινωνία με Χανιά και Ηράκλειο γίνεται από το μικρό λιμάνι με βάρκες, όπου βρίσκεται το Τελωνείο και οι αποθήκες του- οι δρόμοι ήταν μόνο για τα ζώα. Χαρακτηριστικό της πολεοδομικής οργάνωσης είναι οι διευρύνσεις των δρόμων και η δημιουργία πλατωμάτων με κρήνες ή πηγάδια. Προστέθηκαν τα οικοδομικά τετράγωνα της Sabbionara προς τη θάλασσα με διώροφα στην πλειονότητά τους κτίρια, ενώ η Βενετική πλατεία έπεσε σε αχρηστία δίνοντας τη θέση της σε μία νέα πλατεία(«Πλάτανος»)-τη σημερινή πλατεία Πετυχάκη. Πλατείες μεγάλες δεν έχει η πόλη, αλλά μικρά πλατώματα στις συνοικίες. Η αγορά εκτείνεται με την οδό Οπλιτών έως τη θάλασσα δυτικά. Στην πόλη του Ρεθύμνου τα 750 περίπου κτίρια απαρτίζουν τα δημόσια κτίρια και τις ιδιωτικές κατοικίες των Οθωμανών μέσα από τοξωτά ή οξυκόρυφα διαβατικά- Sottoportici. Οι ευγενείς των Βενετών καταλαμβάνουν σημαντικές

Εικ.16 Σχέδιο Wickilson,1850 (πηγή: Στεριώτου)

Εικ.17 Πίνακας Ανωνύμου, 1620-1660.

²¹ Θ. Στεριώτου, 1992, σελ.74. Ήταν ο αρχηγός του Τουρκικού στρατού και έμεινε στο Ρέθυμνο αρκετό χρονικό διάστημα δίνοντας το όνομά του στο Γαζή Χουσεΐν Τζαμί - σημερινό Ωδείο-συγκρότημα αποτελούμενο από τέμενος, πτωχοκομείο, σχολείο και βιβλιοθήκη.

²² F.W. Sieber, Travels in the island of Crete in the year 1817, London 1823, p.141.

²³ Στεριώτου, 1992. Fortini.

²⁴ η Φορτέτζα το 1860 έχει 160 οικογένειες και το 1881 κατοικείται από 744 μουσουλμάνους και μία χριστιανή. Πιθανόν οι συνθήκες διαβίωσης ήταν άθλιες-η ύδρευση γινόταν από δεξαμενές- και σταδιακά εγκαταλείφθηκε.

διοικητικές θέσεις πλέον στην Οθωμανική ζωή²⁵.

Τα σημαντικότερα δημόσια κτίρια της περιόδου είναι:

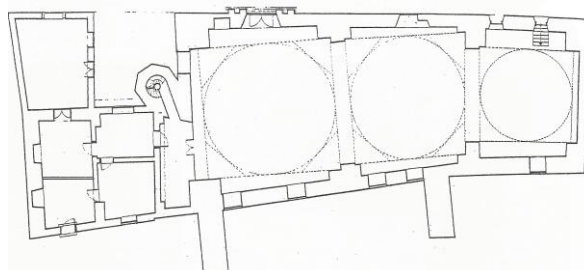
1) Τα τζαμιά και οι τεκέδες, θρησκευτικά κτίρια εντός του εμπορικού κέντρου, αλλά και στις συνοικίες τα οποία σε μεγάλο βαθμό αποτελούν μετατροπές προηγούμενων ναών:

- Εντός του φρουρίου βρίσκεται το τζαμί του Ιμπραήμ Χάν πάνω στα ερείπια του Αγ Νικολάου.
- Το πιο μεγαλόπρεπο είναι στη συνοικία Γαζή χουσεϊν πασά το Νεραντζέ Τζαμί που αντικατέστησε την ενετική εκκλησία με τον Τουρμπέ(μαυσωλείο) κοντά του και ένα τεκέ,
- στην ίδια συνοικία υπάρχει το τζαμί Αγκεμπούτ Αχμέτ πασά – η μετέπειτα Κυρία των Αγγέλων.
- στη συνοικία Γιαλί το Χατζή τζαμί στη θέση της Λότζιας,
- το τζαμί της Άμμου(Τζαμί Καρά Μουσά πασά) που αντικατέστησε την Αγ- Βαρβάρα,
- στη συνοικία Ορτά καπή το τζαμί της Μεγάλης πόρτας, στη συνοικία Τσικούρ μποσάν το Γιαχγιά Ιμπραήμ τζαμί με τον ξύλινο μιναρέ(ναός Αγ Σοφίας),
- το τζαμί Βελή πασά στο Μασταμπά με τον τεκέ του(μοναστήρι).

Δύο τεκέδες έχει η συνοικία Αγ. Σοφία και ένα η συνοικία Ουζούν Γκιόλ.

2) Στη συνοικία Ακ Σεράϊ βρίσκεται το Τούρκικο διοικητήριο που το 19^ο αι μετατρέπεται στους Ρώσικους στρατώνες,

3) στη συνοικία Μουσαλά –κάτω από τη Φορτέτζα- το στρατιωτικό νοσοκομείο, κοντά στο λιμάνι το υγειονομείο, το λοιμοκαθατήριο-lazaretto- που προυπήρχε²⁶ και το δημοτικό νοσοκομείο,

Εικ.18 Νεραντζέ Τζαμί, κάτοψη.

Εικ.19 Τζαμί Βελή Πασά, πρόσοψη

Εικ.20 Το Τούρκικο Διοικητήριο (πηγή: Εκκεκάκης)

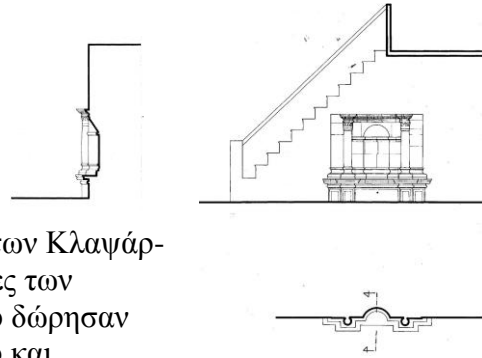
²⁵ Οι αδελφοί Φραγκιάς και Αντρέας Μηλιώτης οι οποίοι ζούσαν στο Μακρύ Στενό-μετονομάστηκε Ουζούν Σοκάκ την Οθωμανική περίοδο. Κρητικά Χρονικά 1948, том Β', σελ 546-568.

²⁶ Στεριώτου, 2004. Σταθμός «καραντίνας» ένα επίμηκες κτίριο στο βόρειο μώλο του λιμανιού που απεικονίζεται στα σχεδιαγράμματα του Αωνόμου και Basilicata του 17^{ου} αι. Το καθαυτό λοιμοκαθατήριο ήταν στη σημερινή περιοχή του Κουμπέ. Το συγκρότημα περιλαμβάνει περίκλειστο τετράγωνο κτίριο με εσωτερική αυλή(St Lazzaro) και πυργόσχημη κατασκευή. Τα κρατικά αρχεία της

Το 1863/64, ο Κασήμ Μπέης, μαζί με τον αδερφό του Ετχέμ, γιοι και οι δύο του Κλαψάρ-ζαντέ Γιουνούς Αγά, έχτισαν τέσσερις κρήνες στο Ρέθυμνο, με πανομοιότυπες σχετικές επιγραφές, που σώζονται όλες. Είναι σαφές ότι η οικογένεια των Κλαψάρ-ζαντέδων ανήκε τότε στις επιφανείς οικογένειες των μουσουλμάνων του Ρεθύμνου. Είναι αυτοί που δώρησαν την οικία τους στη συμβολή των οδών Τσάρου και Χατζηγρηγοράκη, προκειμένου να γίνει Νοσοκομείο.

Εικ.23 Κρήνη στο εσωτερικό κατοικίας της πόλης, κάτωψη, όψη, τομή.

Στις αρχές του 20^{ου} αι το τείχος αρχίζει να καταρρέει και η πόλη να επεκτείνεται προς τα νότια²⁹. Το τούρκικο νεκροταφείο έξω από την Porta Guora εγκαταλείπεται μετά την αποχώρηση του μουσουλμανικού πληθυσμού και μετατρέπεται σε δημοτικό κήπο, τα χασαπιά γκρεμίζονται αργότερα.

Εικ.24 Η πόλη του Ρεθύμνου μεταπολεμικά.

²⁹ πληροφορίες για το Ρέθυμνο του 18^{ου} & 19^{ου} αι μας δίδουν οι περιηγητές Tounefort, Pashley, Gerola.

Γ. ΠΟΛΕΟΔΟΜΙΚΗ ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΤΗΣ ΠΟΛΗΣ.

Σε έκαστη πόλη των Οθωμανών ακολουθείται συγκεκριμένη πολεοδομική οργάνωση, όπως αυτή των Βενετών. Εξάλλου χρησιμοποιούν τα προγενέστερα κτίρια με διάφορες τροποποιήσεις ή χτίζουν καινούρια. Ανάμεσα στη Φορτέτζα και στα χερσαία τείχη αναπτύσσεται ένα δίκτυο βασικών δρόμων. Το ανατολικό μισό της πόλης, που διασχίζεται από πολύπλοκα στενά καμπυλωτής χάραξης, συγκροτείται από λίγα σε αριθμό μεγάλα και περισσότερα ακανονίστου σχήματος μικρά οικοδομικά τετράγωνα. Στο υπόλοιπο τμήμα διακρίνουμε μία προσπάθεια για οργανωμένη δόμηση με μεγαλύτερα οικοδομικά τετράγωνα και χάραξη ενός Ιπποδάμειου οδικού δικτύου. Οι κοινόχρηστες λειτουργίες που αφορούν όλους τους ανθρώπους - μουσουλμάνους και ζιμήδες- η αγορά δηλαδή, ένα χάνι, ένα κεντρικό τζαμί και ένα δημόσιο λουτρό και οι συνοικίες με τις ιδιωτικές τους κατοικίες, τα επιμέρους μικρά καταστήματα για την κάλυψη των αναγκών των ιδιωτών και μικρότερα θρησκευτικά κτίρια. Έως το 1891 υπήρχε απόλυτος διαχωρισμός περιοχών καταστημάτων και κατοικίας.

Γ.1. Κέντρο-αγορά(πίνακας 3).

Στην πρώτη κατηγορία, η αγορά στην πόλη του Ρεθύμνου την οθωμανική περίοδο συνεχίζει να υφίσταται στην ευρύτερη περιοχή που ήταν και την προηγούμενη φάση. Από την Porta Guoga με τα λαχανοπωλεία έως την κρήνη Rimondi(οδός Ρώσσω) και από τη Sabbionara έως την πύλη της Άμμου(οδός Τσάρου) βρίσκονται τα κύρια καταστήματα που αφορούν όλους τους πολίτες και οι ιδιοκτήτες τους είναι όλων των εθνικοτήτων, κάτι το οποίο μνημονεύεται από τους περιηγητές της εποχής³⁰. Το Νεραντζέ τζαμί στη συμβολή των οδών Ρώσσω και Μωαμεθανών και το Τζαμί Κιουτσούκ Χατζή Ιμπραήμ Αγά στη θέση της υπάρχουσας Λότζιας αποτελούν τα θρησκευτικά κέντρα της αγοράς³¹, όπου υπάρχουν τα καφενεία-στέκια των Οθωμανών έως την κρήνη Rimondi³². Οι

Εικ.25 Καταστήματα της πόλης το 1900 (πηγή: Σταθάκη)

Εικ.26 Οθωμανοί απολαμβάνουν το ναργιλέ τους στην αγορά (πηγή: Βαλαρή)

³⁰ Miles, 1971. Ο Ευλυγιά Τσελεμπή επισκεπτόμενος την Κρήτη το 17^ο αι αναφέρει ότι στο Ρέθυμνο υπάρχουν 150 καταστήματα, όπου κάποιος μπορεί να βρει τα πάντα.

³¹ Παντελής Πρεβελάκης, Το χρονικό μιας Πολιτείας. «...οι Τούρκοι προσκυνούσαν κι άλλους τεκέδες και κάμποσα ακόμα τζαμιά μέσα στην πολιτεία, περισσότερα κιόλας από όσα χρειάζονταν...θα ήταν έξι έως εφτά...ο πιο ταπεινός ήταν της Σοχώρας, ο πιο ψηλός της Νεραντζιάς που είχε τρία δαχτυλίδια(μπαλκόνια)».

³² Παντελής Πρεβελάκης «...ο καθαυτό τούρκικος μαχαλάς άρχιζε εκεί που τελειώνει ο μεγάλος εμπορικός δρόμος, δηλαδή από τον Πλάτανο, που ναι πλατεία και σταυροδρόμι, με καφενεία γύρω και βρύση τούρκικη στην μπάντα, μιαν πελεκητήν βρύση, πράσινη και χρυσή...».

συγκεντρώσεις των χριστιανών γίνονται κοντά στο Τούρκικο διοικητήριο-Ακ Σεράϊ(κατόπιν Ρώσικοι στρατώνες), όπου αρχικά υπήρχε το Γιαχγιά Ιμπραήμ τζαμί και αργότερα ο ναός της Αγ- Σοφίας. Η αγορά των Τούρκων-το Μείντάνι- με τα μικρά καταστήματά τους περιλάμβανε την περιοχή από τη Λότζια έως το Τούρκικο Διοικητήριο. Τα μικρά καταστήματα των χριστιανών βρίσκονται στην οδό Τσάρου. Στην περιοχή αναγνωρίζονται τα «σαπουναριά» στην οδό 4 Μαρτύρων, τα «μανιφατουργέρικα»(υφασματοπωλεία)στην οδό Πρίγκηπος, τα «μπετσαχτσίδικα»- υποδηματοποιεία- στην οδό Σουλίου, τα γαλατάδικα και ψλικάτζιδικα στην οδό Οπλιτών³³. Εξάλλου, οι Τούρκοι περιορίζονται στο σύνολό τους στην πόλη, ενώ οι χριστιανοί και στην ύπαιθρο- με εξαίρεση τα κονάκια των Οθωμανών.

Εικ.27 Το Μείντάνι-σημ.οδός
Παλαιολόγου (πηγή: Βαλαρής)

Στα καταστήματα ορισμένες επαγγελματικές χρήσεις που προκαλούν όχληση ή είναι ανθυγιεινά απαγορεύονται από το κέντρο της αγοράς, όπως τα χασαπιά που βρίσκονται έξω από την Porta Guoga ή τα μεταξοϋφαντουργεία-αποκλειστική ασχολία των χριστιανών- και τα βυρσοδευεία που βρίσκονται στη σημερινή περιοχή της Καλλιθέας. Με το Τανζιμάτ οριστικοποιείται ο κανονισμός και απαγορεύονται επίσης τα καπηλεία και τα οινοπωλεία από την αγορά και τις συνοικίες, καθότι αποτελούν εστία συζητήσεων κατά της κυβερνήσεως. Σε περίπτωση που υπάρχουν, πρέπει να βρίσκονται σε απόσταση τουλάχιστον 100π. από τεμένη και τεκέδες³⁴.

Εικ.28 Υπαίθρια αγορά
(πηγή: Αντρούδης)

³³ Βαλαρής, 2005.

³⁴ Στεφανίδου, 1999.

Στο γενικό κατάλογο του δήμου Πόλεως Ρεθύμνης του 1906, αναγράφονται 2.790 άντρες³⁵ με τα επαγγέλματά τους-χριστιανοί και μουσουλμάνοι. Τα πιο συνήθη επαγγέλματα και τα καταστήματά τους αντίστοιχα είναι παντοπώλης(191), υποδηματοποιός(165), έμπορος(165), καφεπώλης(115), κρεωπώλης(57), ράπτης(50), σιδηρουργός(38), οινοπώλης(35), καπνοπώλης(32)³⁶, κουρεύς(27), πεταλωτής(23)-γνωστή και η θέση «πεταλάδικα»- χρυσοχόος(17), σαπωνοποιός(16)-θέση «σαπουναριά»-σαμαράς(15) φαρμακοποιός(10), σχοινοπλέκτης(10).

Τα δημόσια λουτρά βρίσκονται στην οδό Λουτρών και κατά τι μικρότερα στην οδό Ενώσεως.

Μεγαλόπρεπα κτίρια με πολλαπλούς χώρους

καλύπτουν τις ανάγκες καθαγίας και κοινωνικής συνεστίας των Τούρκων.

Κοντά στην αγορά υπάρχει επίσης το Τούρκικο σχολείο το οποίο ο Κλαψάρ-ζαντέ Ετχέμ Μπέης μερίμνησε για να χτιστεί το 1892 για τα κορίτσια των μουσουλμανικών οικογενειών του Ρεθύμνου . Πρόκειται για διώροφο κτίσμα κοντά στο Νεραντζέ τζαμί «... και τα παιδιά διαχωρίζει ένας φράχτης που διαρκώς χαμηλώνει³⁷».

Εικ.29 Τα Σαπουναριά-σημ. οδός Μοσχοβίτου.

Εικ.30 Χαμμάμ στην οδό Ραδαμάνθυος, εσωτερικό (πηγή: Κανετάκη)

Εικ.31 Διάταξη καταστημάτων, σημ. οδός Νεάρχου.

Στην ύπαιθρο της πόλης οι οικισμοί είναι οργανωμένοι με τα κτίρια του επιφανών Οθωμανών(κονάκια) να συγκεντρώνουν τη δύναμη στα χέρια τους. Ένα τμήμα της παραγωγής των προϊόντων από τη γη έμενε στα χέρια των χωριανών και το υπόλοιπο

³⁵ Σταθάκη, 1998.

³⁶ Scott, 1995. «... εδώ, όπως και σε κάθε άλλο μέρος του κόσμου, υποταγμένο υπό μωαμεθανικό ζυγό, το κάπνισμα αποτελεί ένα διαδομένο αμάρτημα. Ο Έλληνας δεν είναι τόσο σκλάβος της πίπας του σε σχέση με τον Τούρκο, τον Πέρση ή τον Άραβα. Όχι όμως επειδή αγαπά λιγότερο το κάπνισμα, αλλά επειδή η πίπα του είναι κοντότερη και μπορεί άνετα να τριγυρνά μ' αυτήν ρουφώντας καπνό. Από το πρωί έως το βράδυ την έχει στο στόμα του με εξαίρεση την ώρα που τρώει.»

³⁷ Νενεδάκης Αντρέας, Οι Βουκέφαλοι, 1922.

αποδιδόταν ως φόρος στους αγάδες³⁸. Ο κύριος φόρος- miri(7,5%)-ήταν ο φόρος γης και εφαρμόζεται σε όλα τα προϊόντα. Οι περισσότεροι Τούρκοι ασχολούνται με τη γεωργία(λάδι, εσπεριδοειδή).

Γ.2. Συνοικίες(πίνακας 4).

Εκτός από το εμπορικό κέντρο, η πόλη οργανώνεται σε συνοικίες´ μικρά σύνολα που περιλαμβάνουν ένα θρησκευτικό κέντρο(όχι απαραίτητα), ενίοτε μικρά καταστήματα και κατοικίες. Οι κάτοικοι είναι μουσουλμάνοι και χριστιανοί ή εβραίοι(ζημίδες) και είναι υποχρεωμένοι να διατηρούν το δημόσιο χώρο έξω από την κατοικία τους καθαρό χρησιμοποιώντας τις κρήνες που υπάρχουν σε κάποια σημεία(οδός Ενώσεως, Ψυλλάκη), αλλά οι χώροι συνεστίασής τους είναι όπως αναφέρθηκε σε διαφορετικές θέσεις της πόλης.

Περί το 1900 μαρτυρούνται 14 συνοικίες³⁹ εντός των τειχών: Φορτέτσα, Μουσαλά, Καστέλλι, Τσικούρ Μποσταν, Ακ Σεράι, Αγία Σοφία, Άγιος Λάζαρος, Ουζούν Γκιόλ/Μακρύ στενό, Γαζή Χουσεϊν Πασά, Ορτά Καπή/Μεγάλη Πόρτα, Τσίτσο, Τσεζμέρ Βιταλερή/ Αρβανιτιά, Γιαλί, Σουρούφ Αγά/Αραπομαχαλάς. Ανάμεσα σε αυτές ανοίγονται χώροι εκτόνωσης-κήποι- όπως ο κήπος του Ιμάμ Πασά κάτω από τη Φορτέτσα, αλλά και κάποια θρησκευτικού και δημοσίου χαρακτήρα κτίρια, όπως ήδη αναφέρθηκε.

Δ. ΝΟΜΟΘΕΣΙΑ - ΟΙΚΟΔΟΜΙΚΟΙ ΚΑΝΟΝΙΣΜΟΙ.

Προκειμένου να γίνει κατανοητή η εικόνα που παρουσίαζε η πόλη του Ρεθύμνου τα χρόνια της Τουρκοκρατίας και που τμήματά της είναι ακόμα εμφανή, τίθενται τα εξής ερωτήματα:

- Η συνολική μορφή της υπόκειται σε κανόνες και ποιους;
- Υπήρχε κάποια προγενέστερη κατάσταση την οποία ακολούθησαν οι Οθωμανοί;

Είναι γνωστό ότι πολλές μορφές της κατοικίας έχουν προγενέστερες καταβολές. Η αυλή, ως κεντρικό στοιχείο την Οθωμανική περίοδο υπάρχει από τα μινωικά ανάκτορα, τις αθηναϊκές κατοικίες του 5^{ου} αι π.χ.⁴⁰. Το χαγιάτι ως ημιυπαίθριος χώρος αναφέρεται ως cardak στους σλάβικους λαούς, ως «δοξάτος» στο βυζάντιο και διασώζεται ελάχιστα στα οθωμανικά κτίρια του Ρεθύμνου.

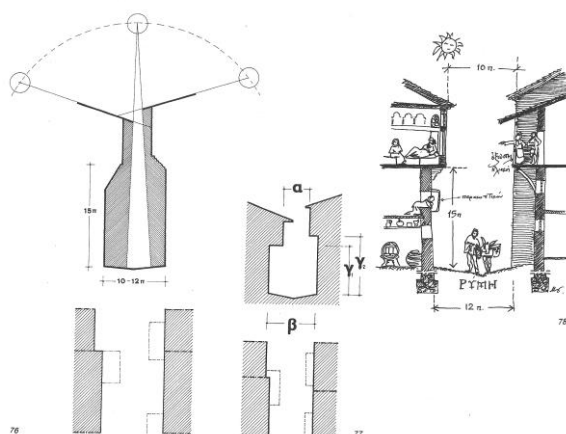
³⁸ Parsley, 1991. Κατά άλλους, ήταν 11 οι συνοικίες.

³⁹ κατά τον Λαμπρινάκη(Γεωγραφία της Κρήτης, 1890) το Ρέθυμνο είχε την περίοδο αυτή 11 συνοικίες.

⁴⁰ Μουτσόπουλος, 1993, σελ. 374.

4.1. Βυζαντινοί οικοδομικοί κανονισμοί.

Πολλά στοιχεία της πόλης βασίζονται στη βυζαντινή νομοθεσία η οποία συνεχίστηκε τους επόμενους αιώνες. Οι μορφές και η κατασκευή του σαχισιού προέρχονται από ξύλινη κατασκευή του 10^{ου} αι. που όπως αναφέρθηκε δημιουργήθηκε για να καλυφθούν κάποιες ανάγκες της ζωής. Δεν μπορούσε οποιοσδήποτε να κατασκευάσει ένα «σωλάριο-ηλιακό», όπως ήταν γνωστά, χωρίς να ακολουθήσει κανόνες για την εύρυθμη εικόνα της πόλης.

Εικ. 32 Σκαρίφημα και αποστάσεις κτιρίων και προεξοχών στους δρόμους (πηγή: Μουτσόπουλος)

Η βυζαντινή νομοθεσία καθορίζει με ακρίβεια πώς πρέπει να γίνεται η ανοικοδόμηση στα οικοδομικά τετράγωνα των βυζαντινών πόλεων και πού ακριβώς δεν έπρεπε να κατασκευάζονται αρχιτεκτονικές προεξοχές, κάτι το οποίο εφαρμόστηκε στις Οθωμανικές πόλεις τους επόμενους αιώνες (16-19^{ος} αι). Κατά τον Ιουστινιάνειο κώδικα⁴¹ τα σωλάρια έπρεπε να απέχουν από το έδαφος 15 πόδια και δεν έπρεπε να στηρίζονται σε ξύλινους ή λίθινους κίονες έξω από το περίγραμμα του κτιρίου, για να μην γίνεται ο δρόμος στενότερος. Για τον ίδιο σκοπό απαγορεύονται τα κλιμακοστάσια επί του δρόμου. Το ελάχιστο πλάτος δρόμου ορίζεται στα 10-12 πόδια (3,2μ)⁴². Αν τα απέναντι κτίρια της κατοικίας είναι δημόσια, η απόσταση για την κατασκευή των αρχιτεκτονικών προεξοχών ορίζεται στα 15 πόδια. Αν ο δρόμος είναι στενός, πλάτος μικρότερο από 10 πόδια (3μ), οι προεξοχές χτίζονται «κατά παραλλαγήν» ή καθόλου.

Βενετικοί Οικοδομικοί κανονισμοί.

Με την κατάκτηση της πόλης από τους Βενετούς τα οχυρωματικά έργα ακολουθούν κανόνες για την προστασία από τους πειρατές που διέπουν τις αποφάσεις της Γερουσίας των Βενετών, τα σπίτια αποκτούν διάφορα αναγεννησιακά στοιχεία και εναρμονίζονται με τη γενικότερη δυτικό-ευρωπαϊκή μορφή τους. Η piazza με τη Loggia ως σημείο αναφοράς της πόλης, το λιμάνι και το φρούριο αποτελούν κύρια πολεοδομικά στοιχεία.

Οθωμανικοί οικοδομικοί κανονισμοί.

Οι Οθωμανικοί οικοδομικοί κανονισμοί εντάσσονται χρονικά σε δύο κατηγορίες. Η πρώτη περιλαμβάνει τους κανόνες που εκδόθηκαν υπό Σουλεϊμάν του Β' (1520-1566),

⁴¹ Codex Justinianus VIII, 10,12c.

⁴² Βασιλικά, 58,11, 9(εκδ. Ζέππου, τόμ. Ε', εν Αθήναις 1912). 1 πόδι= 0.70μ

είναι θρησκευτικού περιεχομένου και αφορά βελτιωτικά έργα κυρίως της πρωτεύουσας και των μεγάλων προαστίων. Στη δεύτερη κατηγορία ανήκουν οι κανόνες που εκδίδονται την περίοδο των μεταρρυθμίσεων⁴³ και ακολουθούν ευρωπαϊκές αρχές και πρότυπα. Είναι γενικού περιεχομένου και αφορούν όλη την επικράτεια.

Γενικά, οι υπήκοοι του Οθωμανικού κράτους χωρίζονται σε μουσουλμάνους και μη μουσουλμάνους⁴⁴ και μέσα από τους περιορισμούς δόμησης στόχος ήταν η προβολή του μουσουλμανικού στοιχείου σε κάθε πόλη. Οι μη μουσουλμάνοι απαγορεύεται να ζουν κοντά σε καθαγιασμένους χώρους(τζαμιά, λουτρά) και στις αμιγώς μουσουλμανικές συνοικίες δεν πωλούνται κτίρια ή οικόπεδα στους χριστιανούς. Για την ανέγερση νέου κτιρίου απίστευτου απαιτείται ειδική άδεια(φιρμάνι) και αυτοί πλήττονται πρώτοι από την έλλειψη επάρκειας νερού.

Περιοριστικά μέτρα ισχύουν και για τα θρησκευτικά κτίρια των χριστιανών. Σύμφωνα με τον Ιερό νόμο απαγορεύεται η ανέγερση νέων εκκλησιών και μάλιστα σε μουσουλμανικές συνοικίες ή κοντά σε τζαμιά και επιτρέπεται υπό συνθήκες η επισκευή τους. Τα υλικά δομής και τα χρώματα είναι διαφορετικά για τις δύο κατηγορίες πληθυσμών. Οι μη μουσουλμάνοι πρέπει πάντα να σοβαντίζουν τα κτίρια και να τα βάφουν με σκούρα μόνο χρώματα.

4.2. Πόλη-συνοικία.

Η οργάνωση της πόλης βάσει του νόμου περιλαμβάνει τις κοινόχρηστες λειτουργίες: ένα τζαμί, ένα χάνι, ένα λουτρό και μια αγορά ως αφιερώματα των ανώτερων αξιωματούχων. Η συνοικία ως μικρότερη διοικητική ενότητα συγκροτείται γύρω από ένα τουλάχιστο χώρο προσευχής. Στο Ρέθυμνο αναφέρονται 11 συνοικίες το 19^ο αι. και αυτές των χριστιανών επικεντρώνονται από το κτίριο της Κυρίας των Αγγέλων έως το κτίριο της σημερινής Περιφέρειας. Οι συνοικίες συγκροτούνται σε εσωστρεφή σύνολα για την προστασία της οικογένειας και ειδικότερα των γυναικών, βάσει του ισλαμικού δικαίου. Είναι αποκλειστικά κατοικίες οικογενειών, ενώ απαγορεύεται η χρήση τους από εργένηδες και μετανάστες.

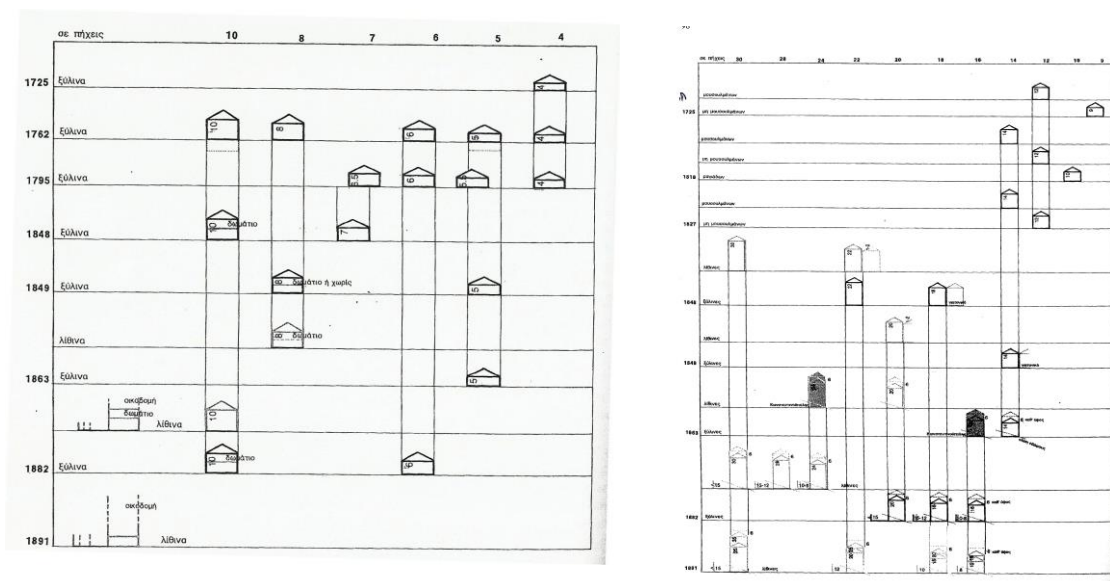
Η κυβέρνηση ακόμα προσπαθεί να ελέγξει τις επαγγελματικές χρήσεις στις περιοχές κατοικίας. Το 1848 επιτρέπεται σε κάθε συνοικία η ανέγερση ενός μόνο μαγαζιού στο ισόγειο των κατοικιών και δέκα χρόνια αργότερα επιτρέπεται η ανοικοδόμηση αρτοποιείων και ζαχαροπλαστείων παντού, αρκεί να τηρούνται οι κανόνες πυρασφάλειας. Τελικά το 1891 προτείνεται η ενοποίηση κατοικίας και αγοράς.

⁴³ Στεφανίδου, 1999. Κανονισμός οικοδομών 1848 & 1849, κανονισμός περί οδών και οικοδομών 1863, Νόμος περί οικοδομών 1882 & 1891, κανονισμός περί οδών 1858...

⁴⁴ H. Inalcik, Istanbul. Encyc. of Islam, New Edition, Leiden-Brill, Vol. IV, p.224-248, 1978. Οι μη μουσουλμάνοι δεν επιτρέπεται να ιππεύουν άλογα, να προσλαμβάνουν σκλάβους, να πουλούν κρασί, πρέπει να φορούν συγκεκριμένο χρώμα, ρούχα και παπούτσια, να μην τοποθετούν καμπάνες στις εκκλησίες τους.

4.3. Ύψος κτιρίων.

Εικ.33 Ύψη κατοικιών και καταστημάτων (πηγή: Στεφανίδου)

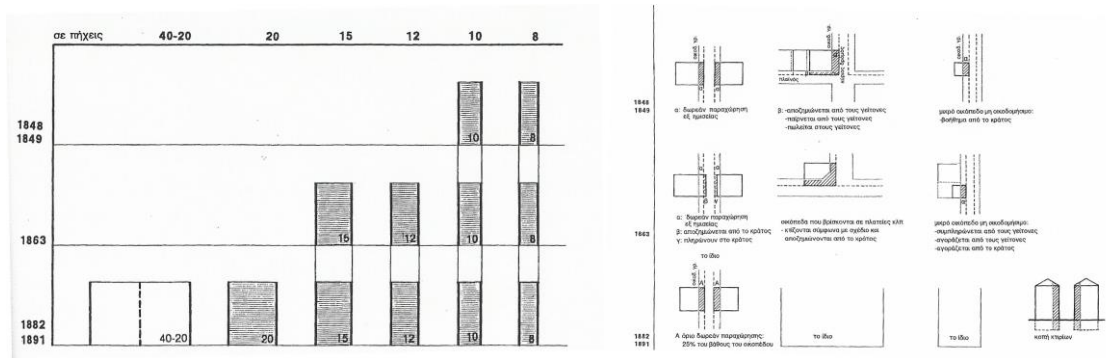
Με το πρώτο διάταγμα του 1559 υπάρχει ενιαίο ύψος στους 2 ορόφους⁴⁵. Από το 17^ο έως στις αρχές του 19^{ου} αι το ύψος διαφοροποιείται ανάλογα με το θρήσκευμα για τους χριστιανούς και εβραίους ορίζονται αυστηρά οι 2 όροφοι, για τους μουσουλμάνους ένα όροφος περισσότερο. Στους Κανονισμούς του Τανζιμάτων του 19^{ου} αι. τα ύψη αυξάνονται και διαφοροποιήσεις θρησκευμάτων δεν υπάρχουν. Γενικά τα ύψη των κτιρίων αυξάνονται σε συνάρτηση με άλλους παράγοντες, όπως τα ύψη των γειτονικών κτισμάτων, την προσθήκη σαχνισιών και δωματίων. Με σκοπό να ελεγχθεί η πυκνότητα, ο ηλιασμός και φωτισμός των κτιρίων, τα ύψη σχετίζονται με τα πλάτη των δρόμων, αλλά και την τοποθεσία και σπουδαιότητά έκαστου κτιρίου

Ύψη καταστημάτων.

Ενώ στις κατοικίες, όπως αναφέρθηκε, υπήρχε προνομιακή μεταχείριση των Τούρκων, στα καταστήματα υπήρχε ενιαία αντιμετώπιση όλων των δικαιούχων. Η αγορά ήταν αρχικά χώρος μακριά από τις κατοικίες. Ως μόνος χώρος κατοικίας επιτρέπεται ένα δωμάτιο πάνω από το κατάστημα για τη διαμονή των εργαζομένων. Από το 1891 απαιτείται τα καταστήματα να φέρουν ανωδομή. Από το 1725 ορίζεται ενιαίο ύψος καταστημάτων στα 4 π(3.03μ). Αργότερα διαφοροποιούνται εν μέρει τα ύψη των καταστημάτων ανάλογα με τις ανάγκες και το υλικό δόμησης, αν έχουν δωμάτιο από πάνω(το μεσοπάτωμα του Τύπου Ε των κτιρίων της Αρκαδίου).

⁴⁵ Στεφανίδου, 1999.

Εικ.34 Αποστάσεις και διάνοξη δρόμων.

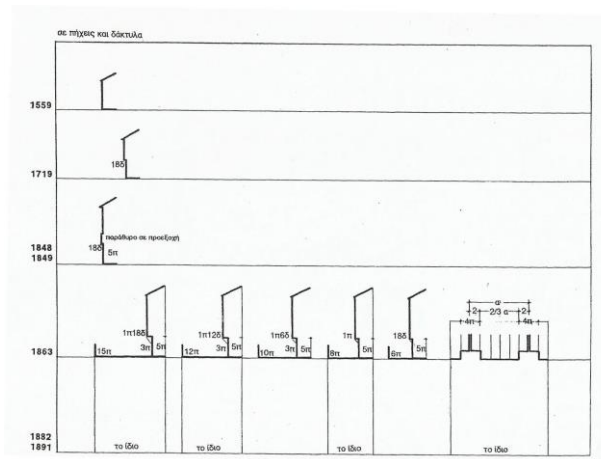
Δρόμος.

Τη διάνοξη, επισκευή και συντήρηση των κυρίων δρόμων αναλαμβάνουν οι αξιωματούχοι και οι στρατιωτικές μονάδες της περιοχής, ενώ των δευτερευόντων δρόμων οι κάτοικοι, φέροντας πολλές φορές αντιδράσεις που επιβαρύνονται οικονομικά για τη λιθόστρωσή τους⁴⁶. Τα πλάτη των δρόμων ποικίλουν με την πάροδο των χρόνων. Μέχρι το 1848 ήταν στενοί- έως 3μ. Με το Τανζιμάτ λαμβάνονται μέτρα για τη βελτίωση της εικόνας έκαστης πόλης. Οι δρόμοι προκειμένου να διανοιχθούν και να ευθυγραμμιστούν, κατατάσσονται αρχικά σε δύο κατηγορίες πλάτους, το 1863 σε τέσσερις κατηγορίες αυξάνοντας σχεδόν σε διπλάσιο πλάτος και έως το 1891 υπάρχουν δρόμοι με πλάτος 20-40π(15-30μ), ανάλογα πάντα με τις ανάγκες της περιοχής. Στην πόλη του Ρεθύμνου οι περισσότεροι δρόμοι έχουν πλάτος 3μ, λιγότεροι 4μ και ελάχιστοι είναι πιο πλατείς ανάλογα με τη χρήση τους, όπως η εμπορική οδός Τσάρου(6μ).

Για τη διάνοξη των δρόμων ορίζεται αρχικά η οικοδομική γραμμή και παραχωρείται γη και από τους δύο εκατέρωθεν ιδιοκτήτες. Υπάρχουν όμως ειδικές ρυθμίσεις σε περίπτωση γωνιακού οικοπέδου ή «κόψιμο κτιρίων».

Τα δημόσια κτίρια για να ξεχωρίζουν κατασκευάζονται από λιθοδομή. Ελέγχεται η απόσταση και η χρήση των ιδιοκτησιών γύρω από τα θρησκευτικά κέντρα.

Ορίζεται απόσταση 5π. για ανέγερση κατοικιών μακριά από τα τζαμιά, απαγορεύονται, όπως αναφέρθηκε, τα δωμάτια των εργένηδων κοντά σε αυτά και ανεγείρονται κτίρια ιεροκηρύκων ή οτιδήποτε έχει σχέση με τη μουσουλμανική θρησκεία.

Εικ.35 Οικοδομικές προεξοχές.

⁴⁶ κάθε ένοικος ή μαγαζάτορας οφείλει να διατηρεί το χώρο έξω από το κτίριο καθαρό και χωρίς νερά και λάσπες, καθότι το αρδρευτικό σύστημα της πόλης είχε πάντα προβλήματα.

Οι οικοδομές και η οδός.

Επειδή αφορά το δημόσιο χώρο, από το κράτος ελέγχεται η κατασκευή των σαχισί, εξωστών, στεγών και δωματίων. Με διαταγή του 1559, τα προαναφερθέντα απαγορεύονται πάνω σε στενούς δρόμους. Με διατάγματα του 18^{ου} αι. επιτρέπονται υπό όρους: να εξέχουν 0.57μ από την οικοδομική γραμμή, να μην βρίσκονται απέναντι και ακριβώς δίπλα σε έτερα σαχισί. Οι προεξοχές της στέγης απαγορεύονται, αλλά επιτρέπεται να εξέχει το οδοντωτό γείσο(kirpi sacak) το οποίο κατασκευάζεται από τούβλο. Το 1863 φέρει πάλι περιορισμούς που έχουν σχέση με τα πλάτη των δρόμων, τα γειτονικά κτίρια, τον τρόπο στήριξής τους. Το ίδιο ισχύει και τις προεξοχές των καταστημάτων(πάγκοι, στύλοι, κιγκλιδώματα) που ορίζονται έως το 1.50μ.

Στο Ρέθυμνο ειδικότερα, μετά το σεισμό που έπληξε την Κρήτη το 1856, διατάσσεται τα σπίτια να κατασκευάζονται από ξύλο, υλικό πιο ελαφρύ, δεν υστερεί σε αντοχές και έχει καλύτερες σεισμικές καταπονήσεις.

Ε. ΚΑΤΟΙΚΗΣΗ ΚΑΙ ΑΣΤΙΚΗ ΣΥΓΚΡΟΤΗΣΗ.

Προκειμένου να γίνει αντιληπτό ο τρόπος δόμησης των κατοίκων της περιόδου, θα αναφερθούν στοιχεία για την κατοίκηση σε επίπεδο οικοδομικού τετραγώνου και οδών.

Ε.1. Οικοδομικά τετράγωνα.

Ο τρόπος σκέψης των κατοίκων της Οθωμανικής περιόδου σε μεγαλύτερη κλίμακα εκφράζεται ανάλογα με το διαθέσιμο χώρο. Πολλά στοιχεία στηρίζονται στους Οθωμανικούς οικοδομικούς κανονισμούς, αλλά εξαρτώνται και από τις εκάστοτε χωρικές συνθήκες. Η ρυμοτομία της πόλης οδηγεί σε επάλληλα, κάθετα μεταξύ τους οικοδομικά τετράγωνα, αλλά και έτερα τα οποία δεν ακολουθούν το Ιπποδάμειο σύστημα. Από τα κοινά πλέον χαρακ/κά σε όλη την πόλη είναι ο εσωστρεφής χαρακτήρας των κατοικιών, αποτέλεσμα της νοοτροπίας των Οθωμανών. Τα νέα οικοδομικά τετράγωνα της Sabbionara προς τη θάλασσα ακολουθούν το συνεχές οικοδομικό σύστημα με

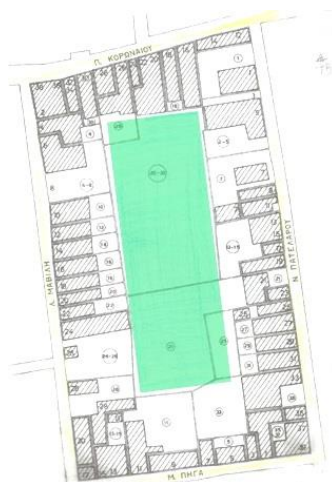

Εικ.36 Μελέτη οικοδ. Τετραγώνων πόλης

Εικ.37 Οικοδ. Τετράγωνα 27-32, ισόγειο & όροφος

στενομέτωπα σπίτια σε δύο στάθμες. Δεν υπάρχουν υπαίθρια κενά και πολλές φορές οι ιδιοκτησίες είναι ενιαίες από την οδό Τσάρου έως τη σημ. Ελ. Βενιζέλου(βλ. Τύπο Ε).

Εικ.38 Οικοδ. Τετράγωνο 48, ισόγειο

Εικ.39 Οικοδ. Τετράγωνο 22, ισόγειο

Εξαρτώμενα από το διαθέσιμο χώρο – στενά σε πλάτος- είναι μερικά εκ των οποίων και το Ο.Τ. 31⁴⁷, όπου τα στενομέτωπα σπίτια αποτελούν ταυτόχρονα και διαμπερείς κατοικίες με εξαίρεση τη γωνία Θεσσαλονίκης και Ν.Φωκά. Τα κτίρια αναπτύσσονται σε δύο ή τρεις στάθμες: στο ισόγειο είναι εσωστρεφή, με μία είσοδο, διαθέτουν μικρές ή καθόλου αυλές και 3 μεγαλύτερους υπαίθριους χώρους εσωτερικά. Στο όροφο η κατοικία «ανοίγει» στο δημόσιο χώρο με εξώστες και λιγότερο με σαχισί.

Όμορα στο προηγούμενο Ο.Τ, βρίσκονται μεγαλύτερα, που δηλώνουν ότι τα μικρά οικοδομικά τετράγωνα αποτελούσαν «σφήνες» στη συμπλήρωση της ρυμοτομίας της πόλης. Ένα από τα πρώτα είναι το Ο.Τ. 27-32⁴⁸, όπου ένα μεγαλύτερο σύνολο διασπάται από μικρότερους δρόμους. Σε έκαστο μικρό σύνολο βρίσκεται ένας μεγάλος υπαίθριος χώρος, ενώ στην πλειονότητά τους οι κατοικίες έχουν αυλή. Στον όροφο τα περισσότερα εκ των μεσοπατωμάτων είναι από ξύλο, υπάρχουν λίγοι εξώστες και σαχισί, κάτι που εν μέρει οφείλεται στους οικοδομικούς κανονισμούς και σχετίζεται με το πλάτος του δρόμου. Στην οδό Ραδαμάνθους(οδός Λουτρών) βρίσκονται εξάλλου τα δημόσια χαμμάμ, στοιχείο που ίσως επιβάλλει περισσότερο την «απόσταση» του ιδιωτικού από το δημόσιο χώρο.

Κάθετο στα προηγούμενα βρίσκεται το Ο.Τ. 22⁴⁹ το οποίο χαρακτηρίζεται από μεγαλύτερη ελευθερία. Διαθέτει δύο μεγάλους κήπους, πλατυμέτωπα κτίρια επί της οδού Ξανθουδίδου και στενομέτωπα επί των οδών Βερνάδου, Επιμενίδου και Θεσσαλονίκης. Στον όροφο- τα μεσοπατώματα είναι επίσης από ξύλο- υπάρχουν

⁴⁷ επειδή ακολουθείται ο όρος «οικοδομικό τετράγωνο», αναφέρονται οι οδοί με τα σύγχρονα ονόματά τους. Το Ο.Τ.31 είναι πλαισιωμένο από τις οδούς Θεσσαλονίκης, Ν.Φωκά, Ραδαμάνθους και Επιμενίδου.

⁴⁸ μεγάλο Ο.Τ. πλαισιωμένο από τις οδούς Ν.Φωκά, Ξανθουδίδου, Μίνωος και Ραδαμάνθους.

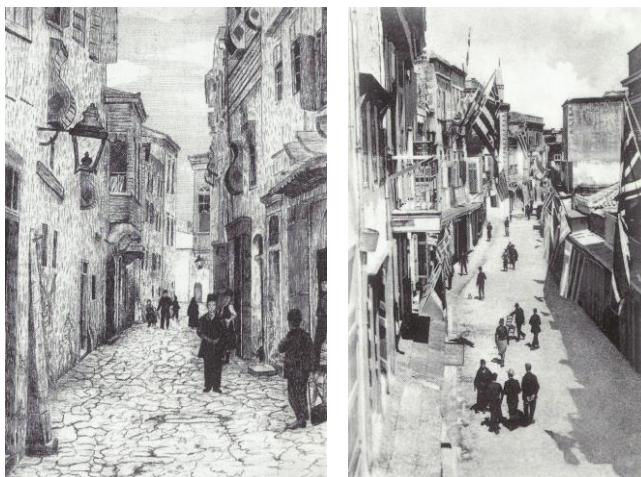
⁴⁹ Ο.Τ πλαισιωμένο από τις οδούς Θεσσαλονίκης, Βερνάδου, Ξανθουδίδου και Επιμενίδου.

πολλοί εξώστες, ενώ η οδός Θεσσαλονίκης είναι ο δρόμος με τα περισσότερα και κάθε τύπου σαχνισί στην πόλη.

Ο ίδιος τρόπος δόμησης ακολουθείται σε ελάχιστα Ο.Τ, όπως το Ο.Τ.48⁵⁰ όπου επικρατεί το συνεχές οικοδομικό σύστημα με χαρακτήρα εσωστρεφή, ενώ εσωτερικά υπάρχει μεγάλος υπαίθριος χώρος. Εξάλλου, έκαστη ιδιοκτησία διαθέτει αυλή εσωτερικά και όλες μαζί ένα κοινόχρηστο χώρο.

E.2. Οδοί(βλ. παράρτημα Α).

Προκειμένου να γίνουν αντιληπτά πιο ειδικά στοιχεία, ερευνώνται οι κατοικίες σε επίπεδο οδών μέσα στον πολεοδομικό ιστό της πόλης. Σε όλες σχεδόν τις οδούς τα κτίρια αναπτύσσονται σε δύο ή τρεις στάθμες. Οι κύριες εμπορικοί οδοί Τσάρου και Ρώσων(Αρκαδίου και Εθνικής Αντιστάσεως)φέρουν μόνο 2 στάθμες παρουσιάζοντας πολυμορφία τύπων κτιρίων ξεκινώντας από το παλαιότερο Βενετικό όριο το οποίο αποτυπώνεται και στον πίνακα του Ανωνύμου τα έτη 1620-1646 έως τον τύπο Ε στα οικοδομικά τετράγωνα της Sabbionara. Εξαίρεση αποτελούν η οδός Μωαμεθανών(Βερνάδου) με πολλά κτίρια σε τέσσερις στάθμες⁵¹ και όπου κρινόταν δυνατόν βάσει των οικοδομικών κανονισμών.

Εικ.40 Οδοί Οπλιτών & Τσάρου-σημ. Π.Κορωναίου & Αρκαδίου - στα τέλη 19^{ου} αι (πηγή: Εκκεκάκης)

ΣΤ. ΑΠΟ ΤΟ ΒΕΝΕΤΙΚΟ ΣΤΟ ΟΘΩΜΑΝΙΚΟ ΣΠΙΤΙ.

Η οθωμανική κατάκτηση το 17^ο αι δεν επέφερε ολοκληρωτική αλλαγή στην αρχιτεκτονική της πόλης. Δημόσια ή ιδιωτικά κτίρια της Βενετικής περιόδου συνεχίζουν να χρησιμοποιούνται είτε με τα ίδια χαρακ/κά είτε με προσθήκες και περαιτέρω τροποποιήσεις. Αυτό που θα πρέπει να ερευνηθεί περαιτέρω, με εξαίρεση τα αρχιτεκτονικά χαρακ/κά και των δύο χρονικών περιόδων, είναι η γενική τυπολογία της Βενετικής και Οθωμανικής κατοικίας και οι τυχόν διαφοροποιήσεις που υπάρχουν στο αστικό και αγροτικό σπίτι(Κονάκι).

Εικ.41 Palazzo Barbarigo, Venezia (πηγή: Moretta)

⁵⁰ μεγάλο Ο.Τ, πλαισιωμένο από τις οδούς Πατελάρου, Κορωναίου, Μαβίλη και Πηγά.

⁵¹ Βλ. Παράρτημα Α για περαιτέρω πληροφορίες πάνω σε συγκεκριμένες οδούς της πόλης.

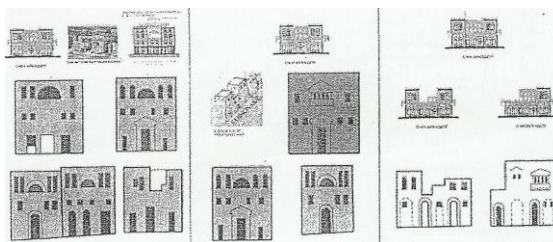
ΣΤ.1. Η Αστική κατοικία.

Βενετική περίοδος

Μετά το σεισμό του 1571, που προκάλεσε μεγάλη καταστροφή, οι ευγενείς, οι *cittadini*, και ο λαός ξαναχτίζουν τις κατοικίες τους στο χώρο της παλαιότερης *citta* και αφήνουν το χώρο της Φορτέτζας για το στρατό⁵².

Η επίσημη αρχιτεκτονική, όπως αυτή εμφανίζεται στα μεγάλα αστικά κέντρα της Κρήτης, χρησιμοποιεί αυτή την περίοδο αναγεννησιακά πρότυπα τα οποία προσαρμόζει στις τοπικές κλιματολογικές και κατασκευαστικές συνθήκες. Τα σπίτια αυτά απηχούν παλιά πρότυπα φεουδαρχικής κατοικίας-«πύργου» της υπαίθρου που μεταφέρθηκαν μέσα στις κρητικές πόλεις (Χατζηγηγοράκη 9⁵³). Τα πρότυπα αυτά δε στηρίζονται μόνο σε δομικά και μορφολογικά στοιχεία⁵⁴, αλλά επεκτείνονται και στη λειτουργική οργάνωση της κατοικίας τόσο στο εσωτερικό, όσο και στον υπαίθριο χώρο.

Τα σπίτια στην πόλη του Ρεθύμνου είναι διώροφα ή τριώροφα και χαρακτηρίζονται από την ύπαρξη μικρής υπαίθριας αυλής⁵⁵ και το διαχωρισμό των λειτουργιών ανά ζώνες, όπως στα αστικά σπίτια της Βενετίας. Είναι στενομέτωπα και ο κύριος όγκος διατάσσεται παράλληλα ή κάθετα προς το δρόμο σε σχήμα Π ή Γ, ανάλογα με τη θέση της αυλής στο οικοπέδο. Υπάρχουν σπίτια με κατώγι και ένα ή δύο ανώγια είτε σπίτια με κατώγι, μετζάο και ανώγι. Η διάταξη των χώρων στο ισόγειο και τους ορόφους γίνεται με πρόθεση να εξασφαλίζεται πάντα μέγιστη επιφάνεια αερισμού, ηλιασμού και φωτισμού και καθορίζεται από τη θέση του υπαίθριου χώρου μέσα στο οικοπέδο.

Εικ.42 Πίνακας Ανωνύμου(1620-1660): όψεις κτιρίων στην οδό Αρκαδίου.

Οι όψεις στο δρόμο εμφανίζονται κλειστές και συνεχείς. Τα μόνα στοιχεία που μαρτυρούν την ποικιλία της εσωτερικής διάρθρωσης της κατοικίας είναι το μέγεθος και τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά των κουφωμάτων. Στο ισόγειο τονίζεται το τοξωτό θύρωμα της εισόδου. Τα μέτωπα είναι κλειστά, με μικρά ανοίγματα σε μεγάλο ύψος, όταν πίσω τους βρίσκονται βοηθητικοί χώροι, εξασφαλίζοντας το φωτισμό και εμποδίζοντας την οπτική επικοινωνία με το δημόσιο χώρο. Στους ορόφους επικρατούν τα υψηλόκορμα ανοίγματα στο πόρτεγο και τα υπνοδωμάτια. Το μοναδικό στοιχείο που ενίοτε διακόπτει τη συνέχεια του μετώπου είναι η προεξοχή της καμινάδας, όταν το μαγειρείο βρίσκεται στην όψη του δρόμου.

⁵² πρόκειται για τη μισθοφορική *milizia*.

⁵³ το κτίριο δε διασώζεται στις μέρες μας. Είναι πιθανόν αποτέλεσμα διαδοχικών επεκτάσεων, όπου ο αρχικός πυρήνας ήταν ψηλός- πύργος σε 3 στάθμες με το πόρτεγο στην τελευταία στάθμη, διπλή σειρά παραθύρων, επιμελημένες γωνίες, αναγλυφάδες.

⁵⁴ όπως οξυκόρυφα τόξα και θόλοι

⁵⁵ όπως στα βενετσιάνικα *palazzi*.

Οι χώροι της κατοικίας ανά στάθμη διατάσσονται ως εξής: στο ισόγειο ή κατώγι υπάρχει ο υπαίθριος χώρος ⁵⁶, ο οποίος αποτελεί το κυρίαρχο οργανωτικό στοιχείο και χώρο διανομής της κίνησης και είναι στρωμένος με μεγάλες ορθογωνικές πλάκες. Σε άμεση σχέση με αυτό το χώρο βρίσκονται οι βοηθητικοί χώροι οι οποίοι περιλαμβάνουν αποθήκες, στέρνα για τη συλλογή του βρόχινου νερού ή πηγάδι για αποχέτευση. Εξαιτίας της χρήσης τους, βρίσκονται στη μέση ή στο βάθος του οικοπέδου και η προσπέλαση σε αυτούς γίνεται συνήθως από τον υπαίθριο χώρο ή το χώλ της εισόδου. Στο χώρο του ισογείου βρίσκονται επίσης τα *magazzini*, χώροι επίσης αποθηκευτικοί, τοποθετημένοι στην πρόσοψη του οικοπέδου. Αποτελούνται από ένα επιμήκη χώρο μοιρασμένο από μία σειρά εγκάρσια διαταγμένων τόξων και στεγάζονται με ξύλινη δοκιδωτή οροφή.

Χαρακτηριστικό μορφολογικό τους γνώρισμα είναι το μεγάλο πλάτος χαμηλωμένο τόξο της εισόδου. Είναι πιθανόν η είσοδος της κατοικίας και η προσπέλαση προς τον όροφο να γίνεται μέσα από αυτό το χώρο.

Εικ.43 Ραδαμάνθυος 4, όψεις

Μέσα στις οχυρωμένες πόλεις της

Κρήτης με τη στενότητα των χώρων ήταν αδύνατη ακόμα και για τα μεγαλύτερα σπίτια η ύπαρξη ενός ευρύχωρου κήπου στο πίσω μέρος του οικοπέδου, γεωμετρικά οργανωμένου κατά τα αναγεννησιακά πρότυπα των ιταλικών *giardini*, σε διαφορετικά επίπεδα με σύνολο παρτεριών. Τα «περιβόλια» αυτά συνηθίζονται στις βίλλες έξω από την πόλη, ενώ στα αστικά κέντρα συναντώνται μικροί κήποι. Μεταξύ ισογείου και ορόφου βρίσκεται το μετζάο, μία ορθογωνική αίθουσα πάνω από το *magazzino*, που προορίζεται για την επαγγελματική χρήση του ιδιοκτήτη. Μία ξύλινη σκάλα οδηγεί στο ανώγι.

Στο ανώγι βρίσκονται οι κύριοι χώροι της κατοικίας, πιθανόν και εξαιτίας της υγρασίας στο ισόγειο. Περιλαμβάνουν το πόρτεγο, ένα στενόμακρο- με τη στενή πλευρά προς το δρόμο- χώρο συγκέντρωσης της κοινωνικής ζωής της οικογένειας. Δίπλα ή πιο συχνά πίσω από αυτόν, βρίσκονται οι μικρότερες κύριες αίθουσες της κατοικίας, χώροι περισσότερο ιδιωτικοί, ενώ το μαγειρείο και το αποχωρητήριο τοποθετούνται στο πίσω μέρος της κατοικίας και επικοινωνούν με τον εξώστη- δώμα και την υπηρεσιακή αυλή με λίθινη σκάλα. Για τη συλλογή του βρόχινου νερού που καταλήγει στη στέρνα του ισογείου χρησιμοποιείται το μη βατό δώμα(ταράτσα).

Οθωμανική περίοδος.

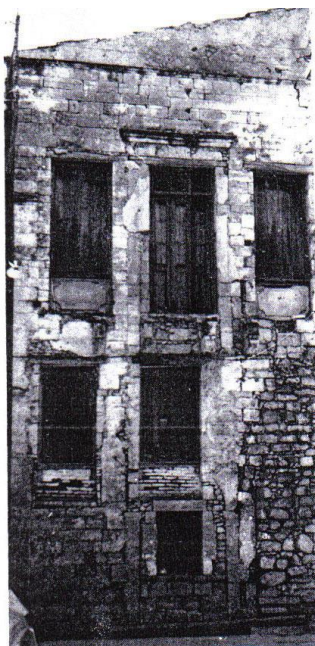
Η περίοδος αυτή που αντιστοιχεί με την Αναγέννηση και τον ουμανισμό στη Δύση, είναι εποχή καταπίεσης για την Ελλάδα. Μόνη πιθανότητα για να διασώσει την ατομικότητά της, έχει τη διατήρηση των πολιτιστικών παραδόσεών της. Έτσι, η

⁵⁶ με τη μορφή κεντρικής ή υπηρεσιακής αυλής η οποία ενώνει του χώρους οριζόντια και κατακόρυφα.

τέχνη και η αρχιτεκτονική δεν αναζητούν νεωτερισμούς, αλλά την προσαρμογή της κληρονομιάς του παρελθόντος στη δύσκολη κατάσταση που η χώρα βυθίστηκε. Παρ' όλες τις δυσάρεστες περιπέτειες, η ζωή εξακολουθεί να εξελίσσεται και ζητά από την αρχιτεκτονική απαντήσεις εφαρμόσιμες στα προβλήματα της εποχής. Έλλειψη υλικών μέσων, φτώχεια, καταπιέσεις αναγκάζουν τους χριστιανούς να κρύβουν τα αγαθά τους και την οικογένειά τους. Γι' αυτό τα χαρακτηριστικά της αρχιτεκτονικής της περιόδου είναι ο αυθορμητισμός και η απλότητα των λύσεων και των τεχνικών μέσων, η περιορισμένη κλίμακα, η αλληλοδιείσδυση του δημόσιου και ιδιωτικού, του ανοικτού και κλειστού χώρου.

Οι Τούρκοι παρέλαβαν την υπάρχουσα κατάσταση των Βενετσιάνικων κτισμάτων και με τις δικές τους προσθετικές επεμβάσεις τα προσαρμόσαν στις λειτουργικές και στεγαστικές ανάγκες τους, αλλά και στο δικό τους διαφορετικό τρόπο ζωής. Αυτή την περίοδο προστίθεται το οικοδομικό σύνολο της Sabbionara προς τη θάλασσα.

Εικ.44 Μ. Μουσούρου 25, όψη

Εικ.45 Είσοδοι καταστημάτων στην οδό Τσάρου, σημ. Αρκαδίου 256 (πηγή: Δημακόπουλος)

Τα κτίρια είναι διώροφα ή τριώροφα (στη Sabbionara φέρουν μόνο ισόγειο και ένα όροφο). Η μορφή της κατοικίας διατηρείται εν μέρει, αλλά υπάρχουν νέες με σαχνισί ως αποτέλεσμα της διάδοσης του ξύλου. Η διάταξη των χώρων ακολουθεί την προηγούμενη περίοδο. Η είσοδος του ισογείου είναι απλοποιημένη με δευτερεύουσα είσοδο με χαμηλωμένο τόξο για τα καταστήματα και τις αποθήκες και μία σειρά μικρών παραθύρων ψηλά στη στάθμη του ισογείου⁵⁷. Στο νέο οικοδομικό τετράγωνο προς τη θάλασσα οι δευτερεύουσες είσοδοι είναι ορθογωνικές, ενώ προς την οδό Αρκαδίου φέρουν χαμηλωμένο τόξο. Η ανεπάρκεια δημητριακών με την τουρκική κατάκτηση δημιούργησε αίσθημα ανασφάλειας στους κατοίκους του νησιού. Οι αποθήκες είτε φέρουν ξύλινη δοκιδωτή οροφή είτε είναι θολωτοί χώροι. Ενίοτε υπάρχει και σταύλος, αλλά τα ζώα δεν ήταν πολλά στην πόλη, κάτι που συνηθίζεται στα κονάκια της υπαίθρου. Όπου υπάρχει αυλή⁵⁸, η οποία την περίοδο αυτή

⁵⁷ Τζομπανάκη, 2004.

⁵⁸ Δημακόπουλος, 1977. «...εκείνο που τη μακρινά περίοδο της Τουρκοκρατίας διατηρήθηκε ως τις μέρες μας ήταν οι αυλές, μικρές και μεγάλες, που χάριζαν χαρά και άνεση στο σπίτι... το περιβόλι με τις νεραντζιές, το πηγάδι, την κληματαριά και κάπου σε μια άκρη τη στέρνα».

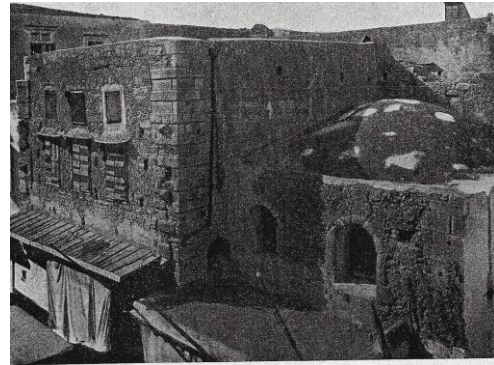
επιστρώνεται με μικρές στρογγυλεμένες πέτρες- τα χοχλάδια- η συλλογή του βρόχινου νερού με τις αναγλυφάδες καταλήγει σε μια πέτρινη σκάφη ή στη στέρνα⁵⁹. Πλησίον της υπάρχει πέτρινη σκάφη για τις επιπλέον εργασίες της κατοικίας⁶⁰. Επίσης διατηρείται μικρός κήπος- όπου υπάρχει επιπλέον χώρος- με δέντρα.

Λίθινη σκάλα οδηγεί στον όροφο, όπου υπάρχουν δωμάτια προς το δρόμο⁶¹ και το μαγειρείο με το αποχωρητήριο τα οποία συνδέονται με την υπηρεσιακή αυλή στο βάθος του οικοπέδου μέσω εξωτερικής επίσης λίθινης σκάλας(Αγ- Βαρβάρας 21). Ενίοτε, λόγω της εστίας, υπάρχει λουτρό για την κάθαρση του σώματος. Γενικά τα παράθυρα προς την αυλή είναι λιγότερα, αποτέλεσμα της ιδεολογίας των

Οθωμανών, ενώ πολλά εξ αυτών μετατρέπονται σε «ντουλάπια».

Εσωτερική ξύλινη σκάλα(Ν.Φωκά 51)

οδηγεί στο β' όροφο, όπου ήταν οι ιδιωτικοί χώροι των ενοίκων με τον καλό οντά να αντικαθιστά αυτή την περίοδο το πόρτεγο. Πρόκειται για επίμηκες δωμάτιο με ανοίγματα στο δρόμο- κάποιες φορές μέσα από το σαχνισί- με χαμηλούς πάγκους και διακοσμητικά ξυλόγλυπτα ταβάνια(Αρκαδίου 154).

Εικ.46 Κατοικίες στην οδό Ρώσων, σημ. Ε.Αντιστάσεως και χαμμάμ (πηγή: Gerola)

Εικ.47-48 Αγ-Βαρβάρας 21, η όψη στην πίσω αυλή και η κλίμακα ανόδου πριν την αποκατάσταση.

⁵⁹ αυτό γινόταν με δύο τρόπους: ο πρώτος χρησιμοποιούσε τις εξωτερικές αναγλυφάδες, ενώ ο δεύτερος ενσωμάτωνε ένα αγωγό από πήλινα κοντούτα μέσα στη λιθοδομή.

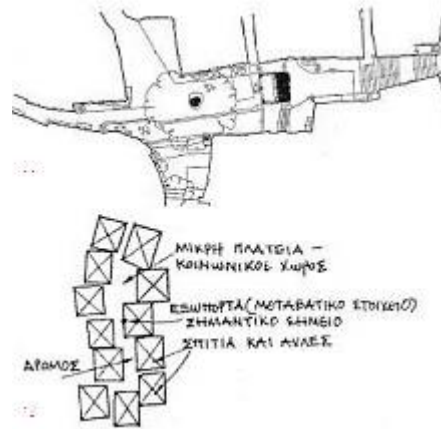
⁶⁰ σε πολλές περιπτώσεις αυτά διατάσσονται στο βάθος του οικοπέδου, όπου και η υπηρεσιακή αυλή.

⁶¹ σε τουλάχιστον 2 κτίρια διασώζεται σαχνισί στον α' και β' όροφο(Βερνάδου).

ΣΤ.2. Η Αγροτική κατοικία.

Κατοικία υπαίθρου και αστική κατοικία.

Διακρίνεται διαφοροποίηση της οργάνωσης των κατοικιών της πόλης από αυτές της υπαίθρου. Η διαφορά πηγάζει από την απασχόληση των κατοίκων: οι άνθρωποι της πόλης ασχολούνται με βιοτεχνίες και τα εργαστήριά τους είναι συγκεντρωμένα σε συγκεκριμένες θέσεις («σαπουναριά», «πεταλάδικα»). Εξαιρέση αποτελούν τα εμπορικά καταστήματα στο ισόγειο με την κατοικία στους παραπάνω ορόφους. Αντίθετα, η καθημερινή ζωή στον οικισμό έχει άμεση σχέση και συνάφεια με την εργασία των κατοίκων και κατά συνέπεια οι κατοικίες αποκτούν άμεση χωρική, και όχι μόνο, ανταπόκριση με τις επαγγελματικές ασχολίες του κάθε χρήστη. Υπάρχουν παραδείγματα δραστηριοτήτων της αγροτικής ζωής που πραγματοποιούνται μέσα στην κατοικία, όπως η επεξεργασία και αποθήκευση της σοδειάς ή η διαβίωση των ζώων στους σταύλους.

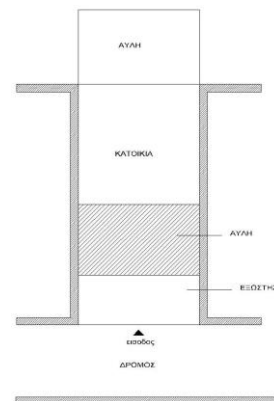
Εικ.49 Διαμόρφωση οδών & πλατωμάτων σε οικισμό (πηγή: Rapoport)

Διαφορές και ομοιότητες υπάρχουν επίσης στο σχηματισμό της πόλης και της υπαίθρου. Η πόλη του Ρεθύμνου άρχισε να σχηματίζεται με το «πρόσωπο» στη θάλασσα, όπως και τα οικοδομικά τετράγωνα της Τουρκοκρατίας. Οι οικισμοί που έχουν ήδη αυτή την περίοδο οργανωθεί ή δημιουργούνται εξαρτώνται από παράγοντες, όπως οι κλιματολογικές συνθήκες (νερό) ή το ανάγλυφο του εδάφους. Παρατηρείται συνεχής δόμηση με μικρά ακανόνιστα οικοδομικά τετράγωνα χωρίς συγκεκριμένο ρυμοτομικό σχέδιο και κατοικίες με κοινές αυλές. Οι δρόμοι είναι πολύ στενοί (0.80-2.50μ) και ανά διαστήματα παρεμβάλλονται πλατώματα, όπως ακριβώς συμβαίνει στα στενά της πόλης.

Κονάκια.

Πρόκειται για τα εξοχικά κτίρια- τα κονάκια- των επιφανών της περιόδου. Ήδη από την Βενετική περίοδο οι φεουδάρχες διατηρούσαν εξοχικές κατοικίες με αρχιτεκτονικά χαρακτηριστικά όμοια αυτών της πόλης (villa Claudio-Χρωμοναστήρι). Την περίοδο της Τουρκοκρατίας χρησιμοποιήθηκαν από τους Αγάδες και Μπέηδες οι οποίοι διατήρησαν σε ένα μεγάλο βαθμό την αρχιτεκτονική τους (οι πορτέλλες διασώζονται σε πολλά κτίρια). Εξετάζονται μερικά εξ αυτών, προκειμένου να δηλωθούν οι ομοιότητες και διαφορές τους με τα αντίστοιχα κτίρια της πόλης του Ρεθύμνου.

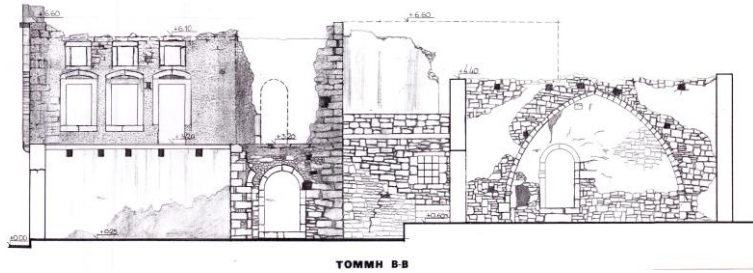
Τα κτίρια που εξετάζονται είναι τα εξής: Ρούστικα, Αγγελιανά και Αβδανίτες Μυλοποτάμου, κονάκια του Μπέη στον Αγ- Ιωάννη Μυλοποτάμου, κονάκια του Κοτσάμπαση -villa Claudio – στο Χρωμοναστήρι, αρχοντικό στο Ατσιπόπουλο.

Εικ.50 Σχηματικό διάγραμμα ισόγειου κονακιού

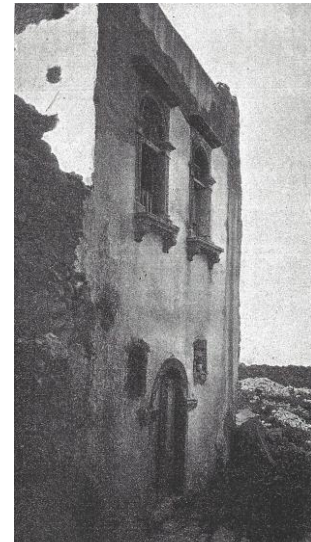

Στη μορφολογία και διάταξη των χώρων ακολουθούν τις κατοικίες της πόλης. Πρόκειται για διώροφα κτίρια τα οποία επεκτείνονται οριζόντια, εφόσον οι ανάγκες

Εικ.51 Κονάκι στα Αγγελιανά, τομή με παρακυπτικά παράθυρα.

στενότητας του χώρου είναι περιορισμένες. Η πρόσβαση από το δρόμο με την είσοδο γίνεται είτε απευθείας (τύπος Α στα κτίρια της πόλης) είτε μέσω εξώστη στην αυλή. Όταν συνυπάρχουν δύο κονάκια, διαθέτουν κεντρική αυλή(κονάκια του Μπέη-Αγ-Ιωάννης). Από εκεί μέσω λίθινης σκάλας γίνεται άνοδος στον όροφο ή οδηγεί στις αποθήκες. Στο κονάκι των Αβδανιτών το τζάκι και ο φούρνος βρίσκονται σε αυτή τη στάθμη, προσεγγίζοντας την τυπολογία του παραδοσιακού σπιτιού που έπεται της περιόδου ⁶². Ενίοτε, εκτός από τις αποθήκες υπάρχουν θολωτοί χώροι με ταϊστρες για τα ζώα(σταύλοι), εφόσον όλα οργανώνονται γύρω από τη ζωή της υπαίθρου ή φάμπρικες-ελαιοτριβεία με τοξωτά χωρίσματα(Αγγελιανά).

Εικ.52 Κονάκι στο Ατσιπόπουλο (πηγή: Gerola) και τμήμα της Β. όψης

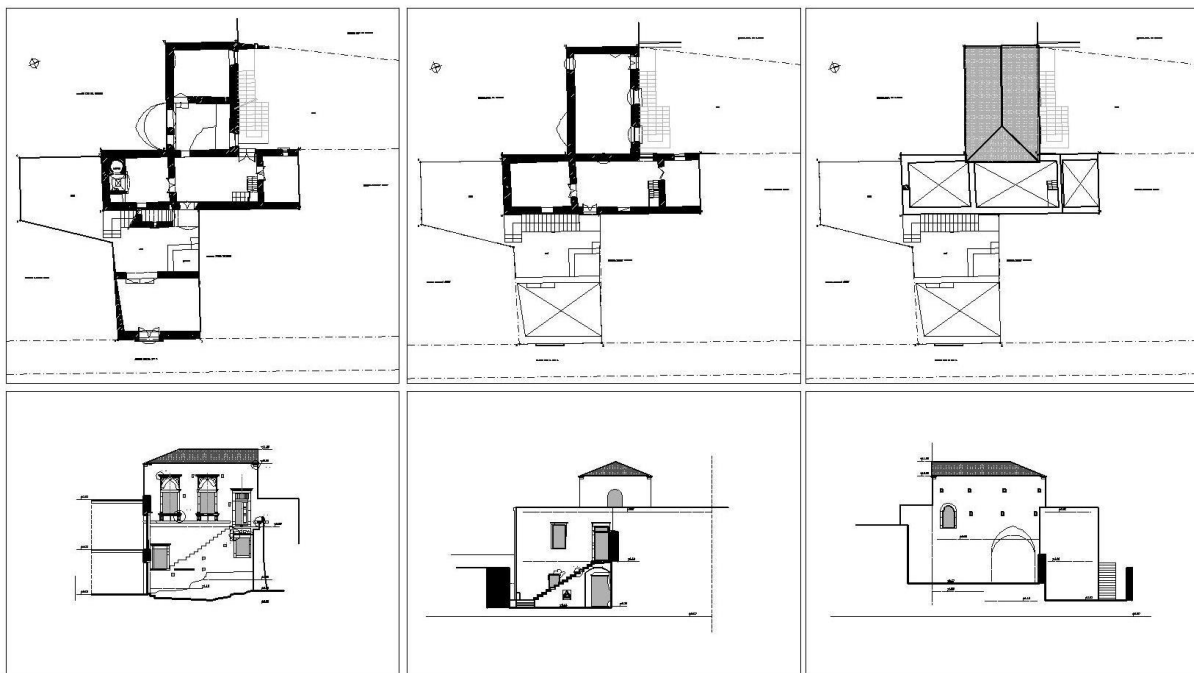
Η σκάλα ανόδου οδηγεί σε μικρή ταράτσα, η οποία δύναται να αντιστοιχεί στον εξώστη-δώμα της περιόδου και σε καθημερινά δωμάτια με φούρνο, τζάκι και καμινάδα ενίοτε προεξέχουσα προς το δρόμο, ιδιαίτεροι χώροι με παράθυρα που «βλέπουν» είτε στην αυλή είτε στο δρόμο. Τα κτίρια καλύπτονται με στέγη ή δώμα ή χρήση και των δύο μεθόδων, εφόσον στα περισσότερα εξ αυτών η κατοίκηση καλύπτει περισσότερες από δύο τουλάχιστον οικοδομικές φάσεις.

Η μορφολογία των κτιρίων καλύπτει την Βενετική και Οθωμανική περίοδο, όπως και στα κτίρια της πόλης. Πλείστα χρησιμοποιήθηκαν και τις δύο οικοδομικές φάσεις και επομένως διασώζουν χαρακτηριστικά και των δύο. Τοξωτά επιμήκη παράθυρα και θυρώματα, ορθογώνια κουφώματα με γείσο, ορθογώνια μικρά παράθυρα-φεγγίτες στον όροφο(παρακυπτικά)στα κονάκια του Μπέη-Αγ- Ιωάννη και στα Αγγελιανά, προεξέχουσα καμινάδα με *scarpa* και *cordone* στο Ατσιπόπουλο. Εξάλλου, το τελευταίο αναφερθέν συγκρότημα φέρει είσοδο με εξώστη που οδηγεί στην 1^η αυλή, το Οθωμανικό κτίριο το οποίο έχει «αγκυρωθεί» στο Βενετικό προυπάρχον κτίριο και τη 2^η αυλή που εντάσσεται στην α' οικοδομική φάση.

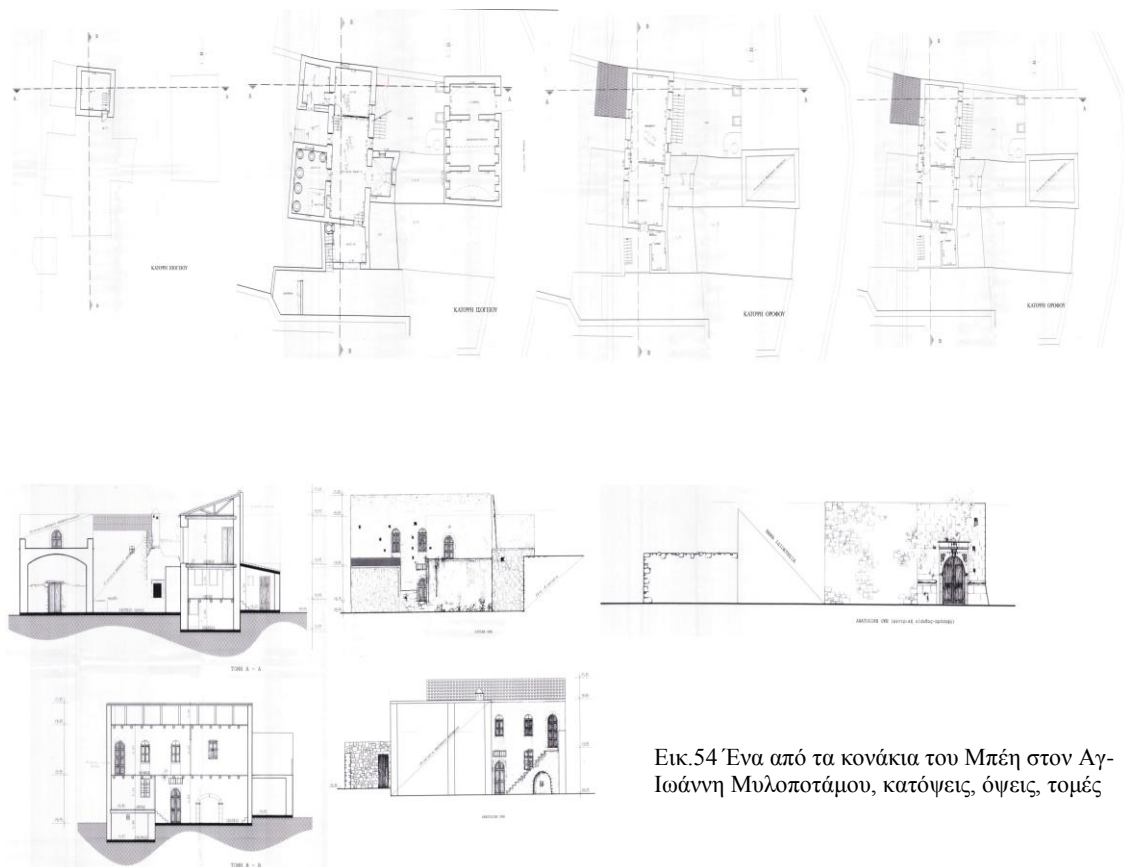

⁶²Τριποδάκης, 1946.

Εικ.53 Κονάκι στο Ατσιπόπουλο, κατόψεις, όψεις, τομές

Εικ.54 Ένα από τα κονάκια του Μπέη στον Αγ-Ιωάννη Μυλοποτάμου, κατόψεις, όψεις, τομές

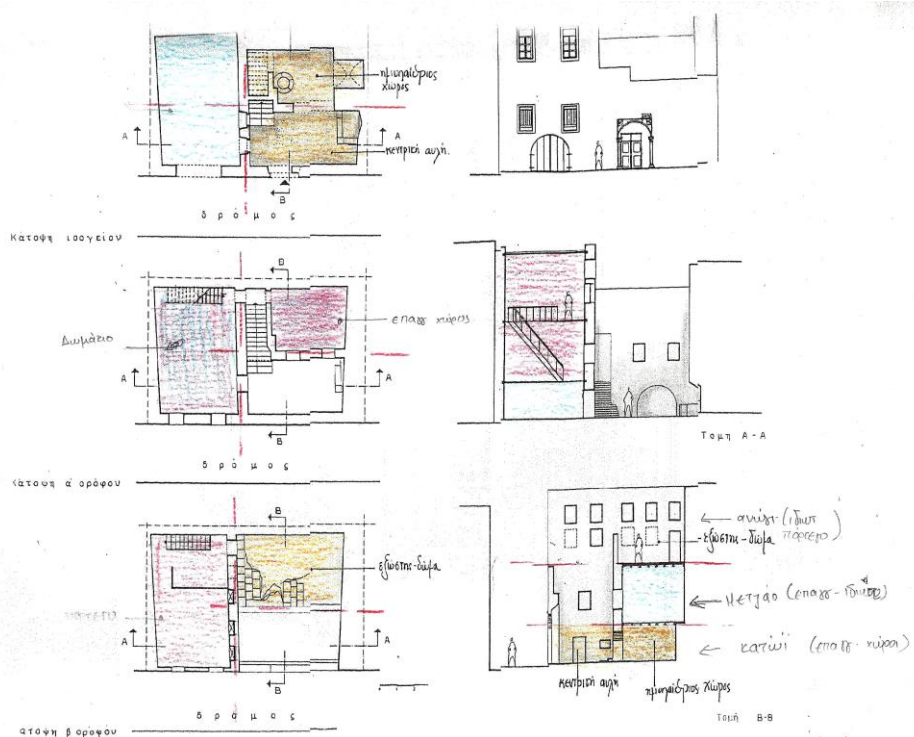
Ζ. Ο ΧΑΡΑΚΤΗΡΑΣ ΚΑΙ Ο ΔΙΑΚΟΣΜΟΣ ΣΤΗΝ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ ΤΗΣ ΟΘΩΜΑΝΙΚΗΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ.

Προκειμένου να γίνει περισσότερο κατανοητή η αρχιτεκτονική σύνθεση της κατοικίας την περίοδο της Τουρκοκρατίας, χρειάζεται να γίνει διαχωρισμός των χαρακτηριστικών της Βενετικής περιόδου που διασώζονται και συνεχίζουν να χρησιμοποιούνται και την επόμενη περίοδο μετά από τις καινοτομίες των Οθωμανών.

Ζ.1. Βενετικά αρχιτεκτονικά χαρακτηριστικά .

Διαχωρισμός λειτουργιών σε ζώνες σε οριζόντια και κατακόρυφη διάταξη.

Κατάλοιπο της Βενετοκρατίας αποτελεί η οργάνωση των λειτουργιών στο εσωτερικό των κτιρίων σε ζώνες σε οριζόντια και κατακόρυφη διάταξη ⁶³. Στο κατώι, σε δύο ή τρεις ζώνες, οργανώνονται ημιυπαίθριος χώρος, αυλή και αποθηκευτικοί χώροι ⁶⁴. Το μετζάο αποτελεί τον ενδιάμεσο χώρο, όπου υπάρχουν επαγγελματικοί και ιδιωτικοί

Εικ.55 Λειτουργίες κατοικίας στην οδό Ν.Φωκά 70

χώροι(γραφεία, αποθήκες). Επίσης, στο χώρο αυτό διευθετούνται το μαγειρείο με την προεξέχουσα προς το δρόμο καμινάδα. Ίσως ο όροφος αυτός αποτελεί τον πρόδρομο του παταριού που συναντάται αργότερα στον τύπο Ε, στα κτίρια της Sabbionara. Στο ανώγι διευθετούνται οι ιδιωτικοί χώροι με το πόρτεγο, ενίοτε η κουζίνα και ο

⁶³ Καλπάκη, 1991. Ισόγειο-μετζάο-ριάνο nobile. Αυτό το χαρακτήρ/κό συναντάται αρχικά στα Palazzi της Βενετογοτθικής Αρχιτεκτονικής και κατόπιν στα κτίρια της Αναγέννησης του 15-16^{ου} αι.

⁶⁴ Moretta,

εξώστης-δώμα, όπως στη Ν.Φωκά 70. Αντίστοιχα σωζόμενα κτίρια της Βενετικής περιόδου υπάρχουν στο Ηράκλειο και τα Χανιά(σπίτι οδού Σκουφών 4).

Συμμετρική όψη-ψηλός κορμός.

Η εσωτερική συμμετρία ακολουθείται και στην εξωτερική επιφάνεια του κτιρίου. Από την Βενετική περίοδο διασώζεται η συμμετρική μορφή της όψεως⁶⁵. Ο ψηλός κορμός και η αρμονία συνεχίζει να υφίσταται σε κτίρια και της επόμενης περιόδου. Ανά όροφο υπάρχουν δύο ή τρία κουφώματα οργανωμένα σε άξονες.

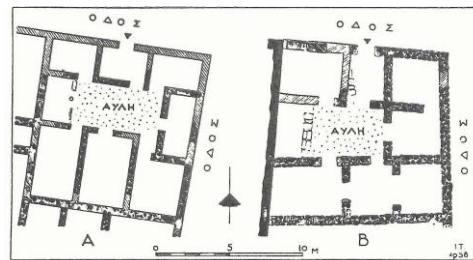

Εικ.56 Διαμόρφωση των όψεων την Βενετική περίοδο.

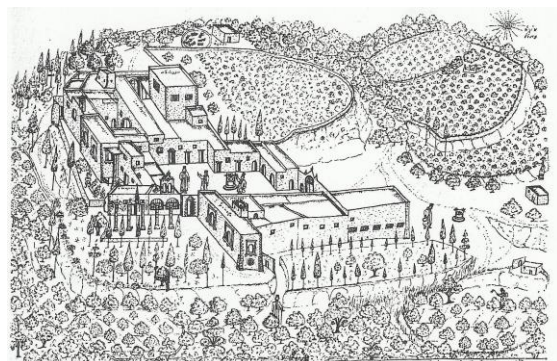
Στο ισόγειο το θύρωμα συνοδεύεται από ένα ή δύο παράθυρα-φεγγίτες για φωτισμό, ενώ στους παραπάνω ορόφους ανοίγονται αντίστοιχα σε αριθμό ορθογωνικά παράθυρα, όπως στη Ραδαμάνθυος 4. Ενίοτε, πέρα από τον κορμό υπάρχει ισόγειος χώρος με το θύρωμα πίσω από το οποίο «ανοίγει» η αυλή(βλ. τύπος Α.), όπως στη Βερνάδου 45-47.

Υπαίθριος χώρος.

Η σημασία του υπαίθριου χώρου στην αρχιτεκτονική από τα ανάκτορα των Μινωϊτών, τα Μέγαρα των Μηκηναίων, τις ιδιωτικές κατοικίες των Αθηναίων του 5^{ου} αι π.χ., επεκτείνεται έως τα Βενετικά κτίρια στην Κρήτη. Όλα περιστρέφονται γύρω από την αυλή και αποτελούν κατάλοιπο της αυλής των Palazzi της Βενετίας και των Μοναστηριών. Πολλά κτίρια των οποίων η χρήση συνεχίζεται την Οθωμανική περίοδο παρουσιάζουν άγλειο χώρο με εναπομείναντα και έτερα στοιχεία της προηγούμενης περιόδου, όπως στην Αγ-Βαρβάρας 21 ή Αθ. Διάκου 9.

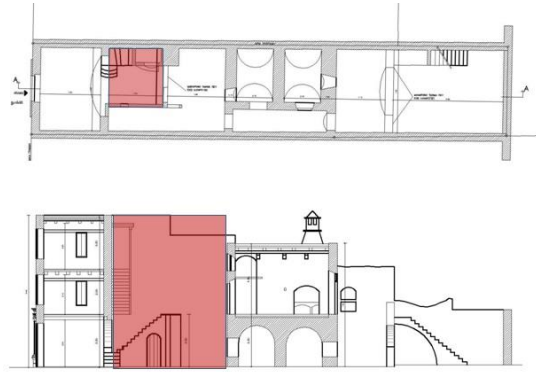

Εικ.57 Κατοικίες Αθηναίων 5ου αι π.χ., κατόψεις

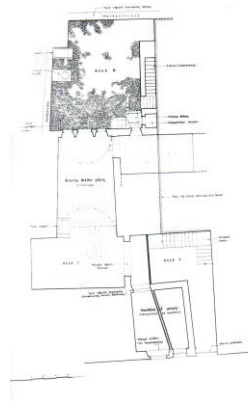

Εικ.58 Μονή Αρσανίου και υπαίθριος χώρος (πηγή: Gerola)

⁶⁵ ομοιάζουν με τα κτίρια της Βενετίας της Αναγέννησης: ένα επίπεδο παραλληλόγραμμο χωρίς προβάλλοντα τμήματα με εξαίρεση τον εξώστη με τα μαρμάρινα φουρούσια να προδίδουν μία πλαστικότητα.

Εικ.59 Αγ-Βαρβάρας 21, κάτοψη ισογείου, τομή.

Εικ.60 Αθ. Διάκου 9, κάτοψη ισογείου

Εξώστης-μπαλκόνι.

Η συνήθως καθαρή όψη των κτιρίων της προηγούμενης περιόδου εμπλουτίζεται με εξώστη στο δρόμο. Αποτελεί την επαφή με το δημόσιο χώρο από το πόρτεγο και ένα μέσο φωτισμού του εσωτερικού χώρου. Στα κτίρια αυτά οι εξώστες που έχουν διασωθεί είναι ορθογωνικοί, με ενίοτε ελικομόρφα μαρμάρινα φουρούσια, φέρουν ξύλινο σκελετό και μεταλλικό περίτεχνο

κιγκλίδωμα. Πολλοί εξώστες διασώζονται ακόμα και σήμερα στα κτίρια της οδού Αρκαδίου, οι οποίοι πιθανότατα δεν είναι οι αρχικοί, αλλά επαναλαμβάνουν μία μορφή που προυπήρχε. Ο τύπος του εξώστη χρησιμοποιείται ξανά στα κτίρια του Νεοκλασικισμού με λίθινο περίτεχνο σκελετό (Αρκαδίου) και πώρινα ελικοειδή φουρούσια.

Εικ.61 Αρκαδίου 123-129, όψη

Εξώστης-δώμα.

Βρίσκεται συνήθως στο πίσω μέρος του ορόφου. Έχει άμεση σχέση με την «πίσω» αυλή του ισογείου (κεντρική ή υπηρεσιακή) και η πρόσβαση γίνεται με υπαίθρια λίθινη σκάλα. Αποτελεί χώρο εκτόνωσης για τις βοηθητικές λειτουργίες του ορόφου: μαγειρείου και αποχωρητηρίου.

Από τα παραδείγματα των κατοικιών στην πόλη του Ρεθύμνου ο εξώστης-δώμα εμφανίζεται στις εξής περιπτώσεις:

1. σε σπίτια με κεντρική-υπηρεσιακή αυλή, όπου ο εξώστης-δώμα επικοινωνεί με την υπηρεσιακή αυλή (Αγ- Βαρβάρας 21, Αρκαδίου 198)
2. σε σπίτια με κεντρική αυλή στο βάθος του οικοπέδου, όπου ο εξώστης δώμα επικοινωνεί με αυτήν (Ν.Φωκά 70).

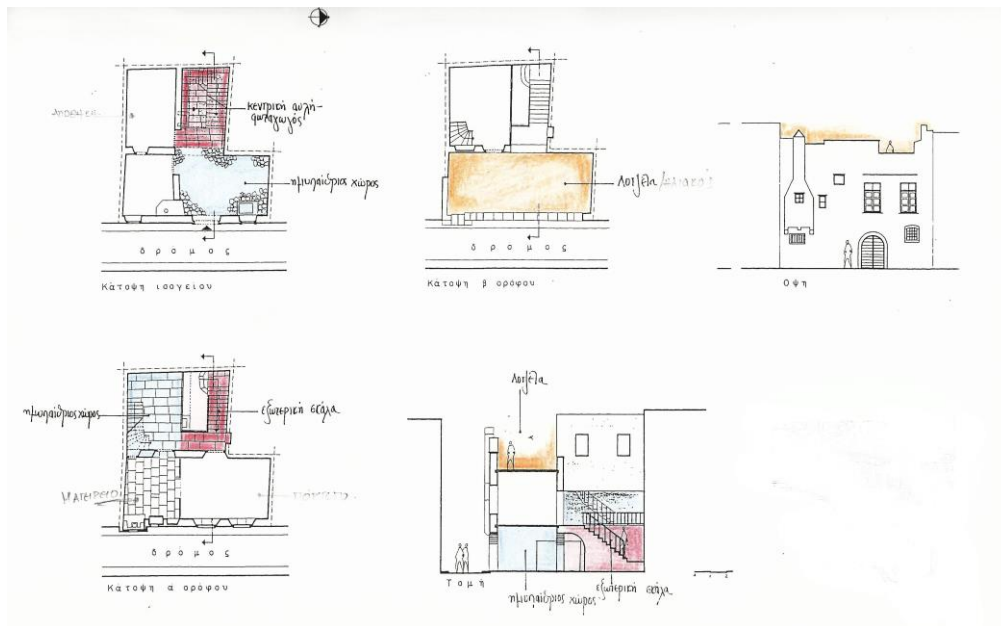

Λοτζέτα.

Αποτελεί υπαίθριο ή καλύτερα ημιυπαίθριο χώρο στην τελευταία στάθμη του κτιρίου και βρίσκεται κατά μήκος της οικοδομικής γραμμής, με ψηλό στηθαίο προς το δρόμο. Υπάρχουν περιπτώσεις που είναι στεγασμένος για βοηθητικές λειτουργίες (Ν.Φωκά 104). Είναι ο «ηλιακός» των βυζαντινών, που παραδείγματά του σώζονται ακόμα και σήμερα σε κατοικίες του οικοδομικού συνόλου της Sabbionara.

Εικ.62 Οδός Παλαιολόγου. Σημερινό κατάλοιπο ηλιακού.

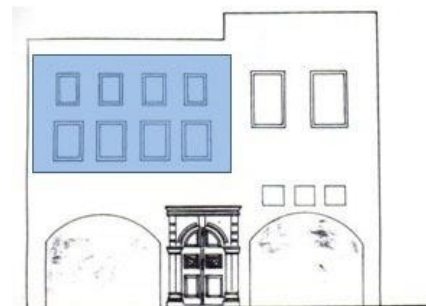
Εικ.63 Κατοικία στην οδό Ν.Φωκά 104 με τις λειτουργίες και τη λοτζέτα

Ισόδομο σύστημα δόμησης.

Στα κτίρια Βενετικής τεχνοτροπίας διασώζεται το ισόδομο σύστημα δόμησης στις γωνίες του εκάστοτε κτιρίου, όπως στην Αρκαδίου 277-279, προδίδοντας ένα χαρακτήρα στιβαρότητας. Την επόμενη περίοδο το σύστημα αυτό αντικαθίσταται από απλά λαξευμένους γωνιολίθους για το «κλείδωμα» των γωνιών⁶⁶ και μετασχηματίζεται ελάχιστα στα Νεοκλασικά κτίρια του 19^{ου} αι.

Κουφώματα όψης: γείσο σε παράθυρα και θυρώματα, παράθυρα φεγγίτες ισογείου, διπλή σειρά παραθύρων στους ορόφους.

Τα κουφώματα με γείσο αποτελεί χαρακ/κό της Ιταλικής Αναγέννησης, το οποίο συνεχίζεται και μετασχηματίζεται την Οθωμανική περίοδο ως ενιαίο γείσο σε τοξωτό θύρωμα και παράθυρο στο ισόγειο (οδός Τζανέ Μπουινιάλη). Εξάλλου,

Εικ.64 Αρκαδίου 198, παρακυπτικά παράθυρα

⁶⁶ διασώζονται πολλά κτίρια αυτού του τύπου στη νότια παρειά της Αρκαδίου, όπου ήταν και το παλαιό όριο της πόλης.

το ξεχωριστό γείσο τονίζει τη διαίρεση της όψης σε ζώνες.

Για το φωτισμό του κτιρίου χρησιμοποιήθηκαν παράθυρα-φεγγίτες πάνω από το θύρωμα της εισόδου ή πλάϊ σε αυτό. Πρόκειται για τετράγωνα ή ορθογωνικά παράθυρα, με ή χωρίς γείσο, τα οποία φέρουν μεταλλική σιδεριά για μεγαλύτερη προστασία.

Στον όροφο, την Βενετική περίοδο, υπήρχε διπλή σειρά παραθύρων-παρακυπτικά - για περισσότερο φωτισμό σε ψηλούς χώρους και τα απλά ορθογωνικά παράθυρα. Η συγκεκριμένη μορφή παραθύρων είναι γνωστή από τη βυζαντινή περίοδο ⁶⁷, αργότερα στα θεσσαλικά Αμπελάκια, όπου τα παράθυρα τοποθετούνται στα σαχισί, αλλά και στα σπίτια της Πόλης και της Μ.Ασίας. Στην πόλη του Ρεθύμνου σώζονται σε ελάχιστα κτίρια, όπως στην Αρκαδίου 198, στην εσωτερική όψη προς την αυλή.

Εικ.65 Πρασές, κονάκι με παρακυπτικά παράθυρα

Χρωματισμοί στα κονιάματα και στα κουφώματα.

Τα έντονα χρώματα, τα οποία είναι ακόμα εμφανή στα Palazzi της Βενετίας, ήταν χαρακτικό των κτιρίων της πόλης. Το «μπλάβο», το «νεραντζί», το κόκκινο και το έντονο ρόζ ήταν από τις αγαπημένες συνήθειες των Βενετών και διασώζονται σε κτίρια με δεύτερη χρήση την Οθωμανική περίοδο. Το ίδιο συμβαίνει και με τα χρώματα των κουφωμάτων. Την οθωμανική περίοδο ατονεί το ενδιαφέρον για την πολυχρωμία, αλλά επανέρχεται με το Νεοκλασικισμό το 18^ο και 19^ο αι.

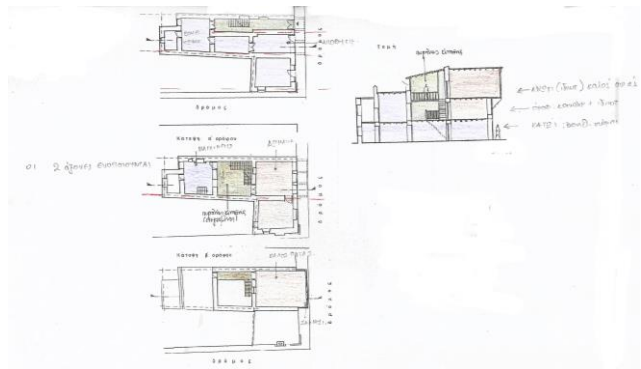

Εικ.66 Πρεβελάκη 9, έντονοι χρωματισμοί όψης

Z.2. Οθωμανικά αρχιτεκτονικά χαρακτηριστικά.

Ελεύθερη κατανομή λειτουργιών ανά όροφο.

Ο αυστηρός διαχωρισμός σε ζώνες ανά όροφο που επικράτησε την Βενετική περίοδο, γίνεται πιο χαλαρός. Οι άξονες λειτουργιών ενοποιούνται. Στο ισόγειο-κατώϊ διατηρούνται οι αποθηκευτικοί και επαγγελματικοί χώροι- εμπόριο, ενώ στους ορόφους οι περισσότεροι

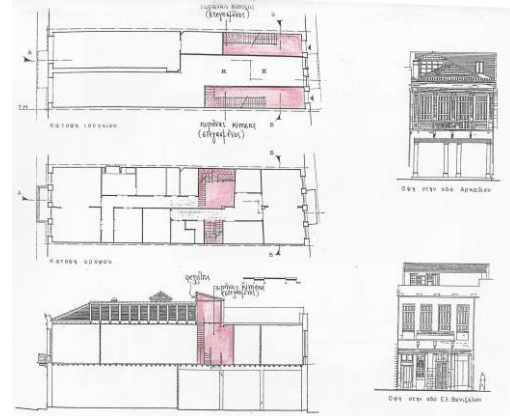
Εικ.67 Π. Κορωναίου, διαμόρφωση λειτουργιών

⁶⁷ Α.Ορλάνδος 1937, για τα σπίτια του Μυστρά.

ιδιωτικοί χώροι: στον α' όροφο ιδιωτικοί και επαγγελματικοί χώροι με το μαγειρείο και το αποχωρητήριο και στο ανώγι ο καλός Οντάς ο οποίος ενίοτε φέρει και σαχνισί(Π. Κορωναίου). Αντίθετα, οριοθετούνται πιο αυστηρά οι λειτουργίες. Απαραίτητα υπάρχει χώρος υποδοχής, χώρος hammam για την κάθαρση του σώματος και του πνεύματος, χώρος αντρών και χώρος γυναικών⁶⁸ οι οποίες προφυλλάσσονταν και από το δημόσιο χώρο.

Κλειστός χώρος κίνησης στο ισόγειο. Τονισμός κατακόρυφης κίνησης-κλιμακοστασίου.

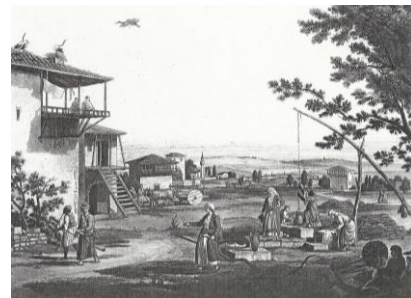
Σε όσα κτίρια της πόλης συνεχίζεται η χρήση τους την Οθωμανική περίοδο, δεν υπάρχουν ανατρεπτικές αλλαγές στον εσωτερικό υπαίθριο χώρο. Στα αμιγή Οθωμανικά κτίρια τονίζεται η κατακόρυφη κυκλοφορία με το κλιμακοστάσιο. Ένας στεγασμένος πυρήνας κίνησης αντικαθιστά την υπαίθρια αυλή της Βενετοκρατίας, όπως στην Π.Κορωναίου, αλλά και στα Νεοκλασικά της Αρκαδίου. Ενίοτε διατηρείται η κεντρική αυλή, αλλά το κλιμακοστάσιο στεγάζεται(Αρκαδίου 154).

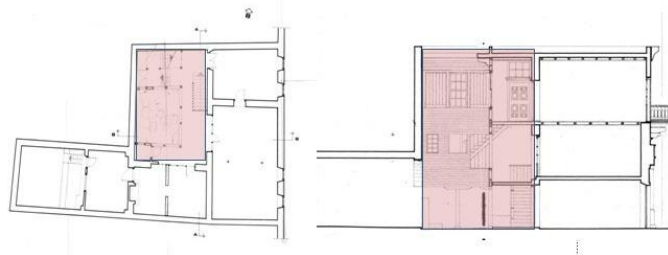
Εικ.68 Αρκαδίου 63, εσωτερικός χώρος κίνησης

Χαγιάτι.

Πρόκειται για ημιυπαίθριο χώρο στον όροφο με ξύλινο μπαλκόνι, χώρο περιπάτου. Στην πόλη διασώζεται σε δύο κτίρια: Αρκαδίου 154 και Ξανθουδίδου 4. Στην 1^η περίπτωση η ξύλινη κατασκευή φέρει στηθαίο και στηρίζεται σε ξύλινα επίσης υποστηλώματα αφήνοντας ελεύθερη την αυλή στο κέντρο. Στην Ξανθουδίδου 4 φέρει στον όροφο ταμπλαδωτό στηθαίο το οποίο αντιστοιχεί σε ξύλινο διαχωριστικό στο ισόγειο. Το αρχιτεκτονικό στοιχείο που την περίοδο αυτή είναι σπάνιο ξεκίνησε από τους σλάβικους λαούς ως cardak και τους βυζαντινούς ως «δοξάτος»⁶⁹ και χαρακτηρίζει τους ημιυπαίθριους χώρους. Σε αυτό το χώρο γίνεται ελεύθερα η κυκλοφορία έχοντας ταυτόχρονα

Εικ.69 Κατοικία υπαίθρου με χαγιάτι (πηγή: Dodwell)

Εικ.70 Αρκαδίου 154, χαγιάτι-κατόψεις,φωτο

⁶⁸ Salamlik και haremlik αντίστοιχα.

⁶⁹ Μουτσόπουλος 1993. Στα αρχοντικά τους, αλλά και στις λαϊκές αγροτικές κατοικίες, το χαγιάτι είναι ημιυπαίθριος χώρος στο πλατυμέτωπο συνήθως σπίτι με στηρίγματα. Σε αυτό το χώρο εκτελούνται εργασίες που αφορούν την καθημερινή ζωή των κατοίκων, αλλά και συνεστιάσεις για τους πιο πλούσιους, όντας πάντα προφυλαγμένοι από τις κλιματολογικές συνθήκες.

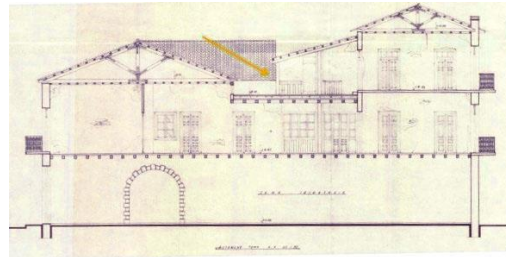

προστασία από τις καιρικές συνθήκες.

Φεγγίτες.

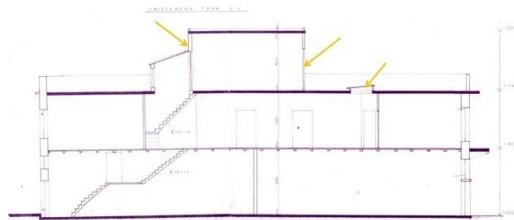
Οι ανάγκες φωτισμού εκάστου κτιρίου δημιουργούν νέους τρόπους αντιμετώπισης. Ο τούρκικος φεγγίτης- φωταγωγός εφαρμόζεται περισσότερο στα οικοδομικά τετράγωνα της Sabbionara, όπου οι ιδιοκτησίες είναι στενομέτωπες και επιμήκεις και ο φωτισμός λιγοστός και γίνεται μόνο από τις στενές πλευρές. Έτσι, σχηματίζεται φωταγωγός-αίθριο είτε στο μέσον περίπου της ιδιοκτησίας και διασώζεται στην Αρκαδίου 177-179 είτε στο βάθος της .

Σε μορφή φεγγίτη παρουσιάζεται με την υπερύψωση τμήματος του όγκου στη μέση του β' ορόφου ως απόληξη του κλιμακοστασίου, ενώ το λοιπό τμήμα είναι δώμα. Σε αυτή την κατηγορία ανήκουν τα κτίρια της Αρκαδίου 117, Αρκαδίου 177-179.

Ενίοτε σε ολόκληρο τον όγκο υπερυψούνται μικρό ανεξάρτητο τμήμα με πλευρικά παράθυρα, όπως στη Σουλίου 10 ή στα Νεοκλασικά της Αρκαδίου 65-67 και Αρκαδίου 151-153.

Διασώζονται επίσης κτίρια, όπου τα τμήματα πάνω στην Αρκαδίου και Ε.Βενιζέλου διαθέτουν β' όροφο με κενό στο μέσον του όγκου, από όπου εισχωρεί ο φωτισμός. Σε αυτή την κατηγορία ανήκουν τα κτίρια της Αρκαδίου 57, Αρκαδίου & Βαφέ.

Εικ.71 Αρκαδίου 177-179 & 151-153, τρόποι φωτισμού κτιρίων

Στέγη.

Μετά το σεισμό του 1856 που επιβάλλεται η χρήση του ξύλου, πολλά δώματα της τελευταίας Βενετικής περιόδου ⁷⁰ αντικαθίστανται από κεραμοσκεπαστη στέγη. Στα κτίρια της Sabbionara ακολουθείται η τετράρριχτη στέγη. Επειδή το μήκος της ιδιοκτησίας είναι μεγάλο, καλύπτονται είτε μόνο στα τμήματα επί των οδών είτε το κεντρικό. Στα Νεοκλασικά κτίρια διασώζεται η τετράρριχτη στέγη πάνω σε τετράγωνο κορμό (Αρκαδίου 65-67). Όπου υπάρχει σαχνισί, η στέγη προεκτείνεται πάνω σε αυτό. Εσωτερικά, τα τελευταία χρόνια της Τουρκοκρατίας συνηθίζονται οι ξύλινες ψευδοοροφές, διακοσμημένες με σταμπωτά σχέδια.

Σαχνισί(πίνακας 6).

Ένα νέο στοιχείο που εμφανίζεται στις όψεις των κτιρίων αποτελούν τα σαχνισιά ⁷¹ αντικαθιστώντας το Βενετσιάνικο εξώστη-μπαλκόνι ⁷². Η μορφή και χρήση του

⁷⁰ Δημακόπουλος, 1977. Οι Ενετοί συνηθίζουν να συγκεντρώνονται στις δημόσιες γιορτές στα δώματα..

⁷¹ Μουτσόπουλος 1993. Η ονομασία «σαχνισίν» δίδεται σε κάθε χώρο που προεξέχει από την όψη της οικοδομής.

⁷² η καταγωγή του λέγεται ότι είναι το ξώστεγο ή ο ηλιακός των Βυζαντινών. Πολλοί ερευνητές ανάγουν τη χρήση τους το 10^ο αι, αναφερόμενοι στα βυζαντινά «σωλάρια». Η μορφή των σαχνισιών ήταν διαδομένη στον ευρύτερο βαλκανικό χώρο από το 16^ο αι., στα βαλκάνια, τη Μ.Ασία, τη

καθιερώθηκε το 19οαι μετά το σεισμό του 1856 και με την ευρεία διάδοση του ξύλου που επιβλήθηκε από την Τουρκική διοίκηση με τον Αυτοκρατορικό οικοδομικό κανονισμό.

Το νέο στοιχείο αρχιτεκτονικής, ως χώρος κλειστός που προβάλλεται έξω από την οικοδομική γραμμή, δημιουργήθηκε για να ικανοποιηθούν κάποιες ανάγκες ζωής. Η έλλειψη φωτός και ηλίου μέσα στην κατοικία, το ελάχιστο εμβαδόν κάλυψης του εκάστοτε οικοπέδου, που με αυτό τον τρόπο αυξάνεται ο πολύτιμος χώρος του ορόφου που χρησίμευε ως κατοικία.

Επιπλέον κοινωνικοί λόγοι: για τις γυναίκες της Οθωμανικής περιόδου που δεν επιτρέπεται να κυκλοφορούν συχνά στον εξωτερικό χώρο αποτελεί τον οφθαλμό τους στον έξω κόσμο.

Εικ.72 Πατελάρου 4, εσωτερικό σαχνισί

Η γενικότερη ιδεολογία του νέου αρχιτεκτονικού χαρακτηριστικού βρίσκεται στην επιθυμία των ανθρώπων να έρθουν πιο κοντά στο δημόσιο χώρο με ιδιαίτερο τρόπο, ώστε να εξασφαλιστεί ο κλειστός χαρακτήρας της τούρκικης οικογένειας. Αυτό εξασφαλίζεται με τη χρήση καφασωτών στα ανοίγματά του, που ενώ επιτρέπουν την οπτική επαφή από το εσωτερικό του σπιτιού προς το δρόμο, εμποδίζουν το αντίθετο. Για την προσαρμογή του σαχνισιού στο ήπιο κλίμα της Κρήτης χρησιμοποιήθηκαν έντονα στοιχεία ηλιοπροστασίας, τα παντζούρια, τα οποία δε συναντάμε σε αντίστοιχες κατασκευές στη Βόρεια Ελλάδα και την Κωνσταντινούπολη.

Πρόκειται για ξύλινη κλειστή προεξοχή πάνω στο δημόσιο χώρο. Όπως αναφέρθηκε παραπάνω, υπήρχαν οικοδομικοί κανονισμοί που επιτρέπουν τις διαστάσεις της «επέκτασης» στο δρόμο, εξαρτώμενη από το πλάτος του, αλλά και τη γενική μορφή και σημασία του. Η μορφή που κυριαρχεί είναι η προεξοχή και ακολουθούν τα σαχνισιά που βρίσκονται «περασιά»-στο όριο με την οικοδομική γραμμή ή στο εσωτερικό των αιθρίων χώρων της κατοικίας. Πίσω από το κιόσκι βρίσκεται ο καλός οντάς των Οθωμανών. Η πόλη του Ρεθύμνου αριθμεί 70 περίπου σαχνισιά⁷³, στην πλειονότητά τους είναι προεξοχή πάνω στο δρόμο.

Δεν εμφανίζονται σε όλες τις γειτονιές και τους δρόμους. Η οδός Θεσσαλονίκης, ο δρόμος που οδηγούσε από την οδό Ν.Φωκά στην περιοχή του κέντρου της πόλης φέρει τα περισσότερα σαχνισιά, σχεδόν σε κάθε

Εικ.73 Βέροια, σαχνισί (πηγή: Μουτσόπουλος)

Μ.Ανατολή και τα βορειο-αφρικανικά παράλια, όπου χαρακτηρίζουν τη φυσιογνωμία κάθε πόλης της Οθωμανικής κυριαρχίας. Ήταν γνωστά στην αρχαία ελληνική οικία και στην Πομπηία.

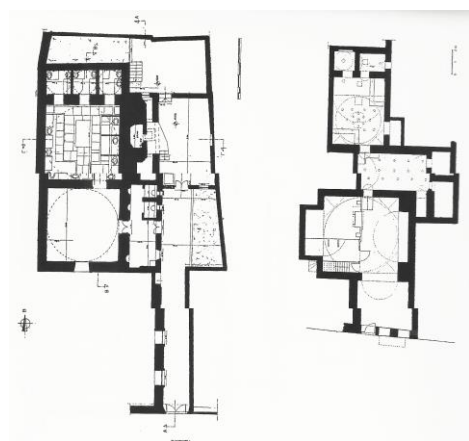
⁷³ Λιγότερα διασώζονται στην παλιά πόλη των Χανίων και Ηρακλείου. Στην ύπαιθρο δε συνηθίζεται η χρήση τους, αφού οι Τούρκοι περνούσαν το μεγαλύτερο μέρος του βίου τους στην πόλη.

κτίριο, αλλά μόνο από τη βόρεια πλευρά. Εξάλλου, η νότια παρειά του διασώζει ακόμα και σήμερα Βενετικά αρχοντικά. Αντίστοιχη εικόνα με λιγότερη συχνότητα συναντάμε στην οδό Βερνάδου.

Πλείστα από αυτά καλύπτουν τον όροφο. Σπανιότερα, υπάρχουν 2 σαχνισιά, ένα σε κάθε όροφο, όπως αυτά της Αρκαδίου και Βερνάδου.

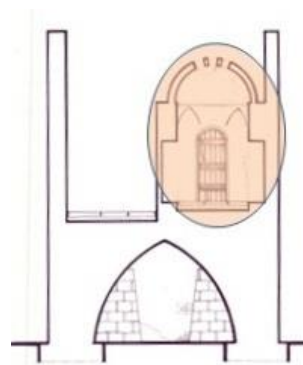
Χαμμάμ.

Η δημιουργία τους εντάσσεται στη γενικότερη ιδεολογία των Οθωμανών για κάθαρση και εξαγνισμό⁷⁴. Το κοράνι επιβάλλει τη λούση, αλλά η έλλειψη ύδρευσης της εποχής δε δίνει τη δυνατότητα για πολλά ιδιωτικά λουτρά. Τα δημόσια οθωμανικά λουτρά ακολουθούν προγενέστερα πρότυπα και η κατασκευή τους στηρίζεται σε υπόκαυστα⁷⁵. Στην πόλη του Ρεθύμνου υπάρχουν δύο δημόσιοι χώροι τους οποίους μπορούν να επισκέπτονται και οι μη μουσουλμάνοι (Ραδαμάνθυος & Νικηφόρου Φωκά- ή Λουτρών και Ενώσεως) από τους οποίους διασώζεται μέχρι σήμερα ο πρώτος, ενώ συχνά είναι τα μικρά χαμμάμ στις ιδιωτικές κατοικίες. Το κτίριο της Ν.Φωκά ακολουθεί την τριμερή διάταξη των χώρων: τα

Εικ.74 Τα χαμμάμ στην οδό Ραδαμάνθυος(και όψη) & Ν.Φωκά

αποδυτήρια(soyunmalik) με το συντριβάνι και τους σοφάδες, το χλιαρό διαμέρισμα(sogukluk) με ημικυλινδρικό θόλο και 25C για την προετοιμασία και το θερμό διαμέρισμα(sicaklik) με ημισφαιρικό θόλο και θερμοκρασία έως 38 C, όπου και τα μικρά halvet. Οι δύο τελευταίοι χώροι φέρουν ημισφαιρικούς θόλους καλυμμένους με κουρασάνι και οπές στην οροφή για εξαερισμό και φωτισμό. Στο έτερο λουτρό, στη Ραδαμάνθυος, η πρόσβαση γίνεται μέσω διαδρόμου με γραμμική διάταξη των χώρων, ενώ το θερμό διαμέρισμα εκτός των halvet και την υπερύψωση του εδάφους με τις γούρνες διαθέτει και μαρμάρινο έδρανο για μαλάξεις. Αναφέρεται επίσης μικρό λουτρό στο

Εικ.75 Δασκαλογιάννη 23, χαμμάμ(τομή)

⁷⁴ Ε.Κανετάκη, 2004. καταφέρει μία τυπολογική κατάταξη των λουτρών στον ευρύτερο Ελλαδικό χώρο εντάσσοντας τα χαμμάμ του Ρεθύμνου στον Τύπο Δ.

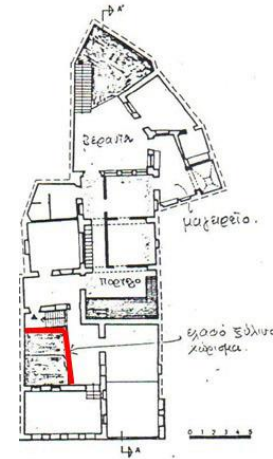
⁷⁵ Όπως στις ρωμαϊκές θερμές και τα βυζαντινά λουτρά.

νότιο περίβολο της Φορτέτσας⁷⁶.

Στα ιδιωτικά κτίρια το χαμμάμ-πρόκειται για μικρό χώρο 1.50*1.30μ.- τίθεται στον α' όροφο της κατοικίας, όπου το ζεστό νερό μεταφέρεται με πήλινους σωλήνες μέσα από το φέροντα οργανισμό του κτιρίου στο χώρο του λουτρού. Φέρει γούρνα με κρήνη εσωτερικά, ενίοτε μαρμάρινο κάθισμα ή κόγχες στον τοίχο(Δασκαλογιάννη 23). Επενδύεται εσωτερικά με μάρμαρο και στην οροφή φέρει εξαγωνικές ή οκταγωνικές οπές για φωτισμό ή εξαερισμό με κωδωνόσχημες καλύπτρες(Αγ-Βαρβάρας 21).

Μπαγδατότοιχοι(τσατμά).

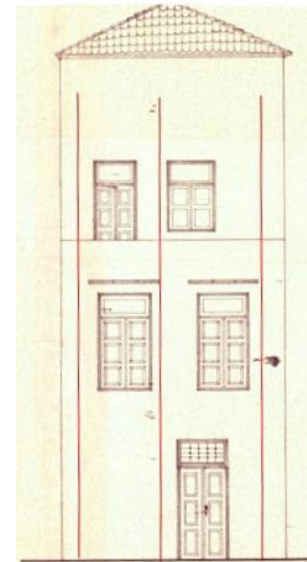
Αποτελούν νέο τρόπο δόμησης στο εσωτερικό των κτιρίων και απόρροια στατικών αναγκών. Οι χώροι σε πολλές περιπτώσεις είναι μικρότεροι και η διαίρεσή τους επιβάλλει να μη φορτωθεί ο όγκος του κτιρίου από επιπλέον φορτίο. Η λύση των λεπτότερων σε πάχος τοίχων από επιμέρους υλικά εφαρμόζεται μόνο στο εσωτερικό(με εξαίρεση την τοιχοποιεία των σαχνισί), χωρίς όμως να καλύπτουν τις ανάγκες υγρασίας και ηχομόνωσης. Ακόμα και σήμερα διασώζονται σε πολλά κτίρια τοίχοι από «μπαγδατί» της Τουρκοκρατίας, όπως στην Αρκαδίου 198, Μελετίου Πηγά 11.

Εικ.76 Αρκαδίου 198, κάτοψη ορόφου

Έλλειψη συμμετρικής όψης.

Αυτή την περίοδο τείνει να εξαλειφθεί η τήρηση της αυστηρά συμμετρικής όψης της Βενετικής περιόδου. Η πιο ελεύθερη κατανομή των λειτουργιών στο εσωτερικό των κτιρίων, όπως αναφέρθηκε-αλλά αυστηρή ως προς τις χρήσεις της- ακολουθείται από μία πιο «χαλαρή» απόδοση των όψεων. Η συμμετρική τοποθέτηση των κουφωμάτων σε οριζόντια και κάθετη διάταξη, αντικαθίσταται από κουφώματα που σκοπό έχουν να επιλύσουν περισσότερο τις ανάγκες φωτισμού και χώρων της κατοικίας. Η πόρτα εισόδου είτε συνοδεύεται είτε όχι από παράθυρο για φωτισμό του ισογείου, ενώ στους ορόφους τα κουφώματα δεν ακολουθούν την κατακόρυφη διάταξή της(Βερνάδου 39, Θεσσαλονίκης 23). Η εικόνα που διασώζεται⁷⁷ ίσως είναι αποτέλεσμα των επιμέρους οικοδομικών φάσεων και προφανώς δεν ήταν αυτή η αρχική τους σκέψη. Σε αυτή την κατηγορία ανήκουν τα κτίρια της Μ.Ρενιέρη 20, Π.Κορωναίου. Στο οικοδομικό σύνολο της Sabbionara με τα στενομέτωπα κτίρια είναι πιο πιστή η συμμετρική απόδοση με δύο ή τρία κουφώματα.

Εικ.77 Θεσσαλονίκης 23, όψη

⁷⁶ Ι. Στεριώτου, 1992. τα σχέδια αποτύπωσης του μικρού χώρου έγιναν στα πλαίσια της διδακτορικής της διατριβής.

⁷⁷ μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του 1970, όπου είναι και τμήμα του υλικού που μελετάται.

Διπλά παράθυρα.

Χαρακτηρίζει πολλά κτίρια της περιόδου και αφορά υψηλόκορμα ορθογωνικά παράθυρα των ορόφων με πλατύ πλαίσιο στη μέση. Ενίοτε, την ίδια εικόνα αποδίδει ο διπλός φεγγίτης (Δασκαλογιάννη 23). Σε αυτή την κατηγορία ανήκουν τα κτίρια της Βερνάδου 21 & Ξανθουδίδου 2, Ροδαμάνθους 4.

Εικ.78 Βερνάδου 21 & Ξανθουδίδου 2, όψη

Ουδέτεροι χρωματισμοί επιφανειών

Μετά την Βενετική περίοδο αναζήτησης, όπου πολλά στοιχεία της αρχιτεκτονικής επηρεάζονται από το δυτικό κόσμο, ακολουθεί η φάση του συντηρητισμού. Οι Οθωμανοί δεν ενδιαφέρονται για πολυχρωμία στα κονιάματα που καλύπτουν τους τοίχους⁷⁸, αλλά για ουδέτερα χρώματα-λευκό και γκρίζο- και φυσικό χρώμα στις ξύλινες επιφάνειες. Χρησιμοποιούν όμως το κουρασάνι, τριμμένο κεραμίδι, για στερέωση των τοίχων και αντιμετώπιση προβλημάτων υγρασίας. Την τελευταία περίοδο της Τουρκοκρατίας, με το Νεοκλασικισμό, η έννοια του χρώματος επανέρχεται με γαλάζιες και ερυθρωπές αποχρώσεις.

Διακοσμητικά εσωτερικών χώρων.

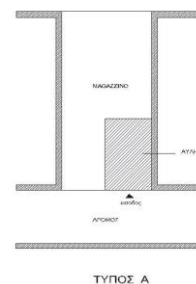
Με την ευρεία χρήση του ξύλου, εσωτερικά της στέγης τοποθετούνται είτε ξύλινα σταμπωτά ταβάνια είτε απλούστερα με φαρδιές τάβλες, περίτεχνες ντουλάπες και ξύλινα διαχωριστικά μικρότερων χώρων της κατοικίας (Αρκαδίου 154). Αφθονεί επίσης η χρήση των έγχρωμων υαλοστασίων ακολουθώντας τη γενικότερη ιδεολογία των οθωμανικών μοτίβων.

⁷⁸ μπλέ, κόκκινο, πορτοκαλί συνήθως καλύπτουν την εξωτερική επιφάνεια των τοίχων.

Η. ΤΥΠΟΙ ΑΣΤΙΚΗΣ ΚΑΤΟΙΚΙΑΣ.

Με βάση την ύπαρξη ή όχι του υπαίθριου χώρου, τη θέση του στη μάζα του κτιρίου, τη σχέση του με το δρόμο και την προσπέλασή του⁷⁹, διακρίνονται οι εξής τύποι κατοικίας(πίνακας 5).

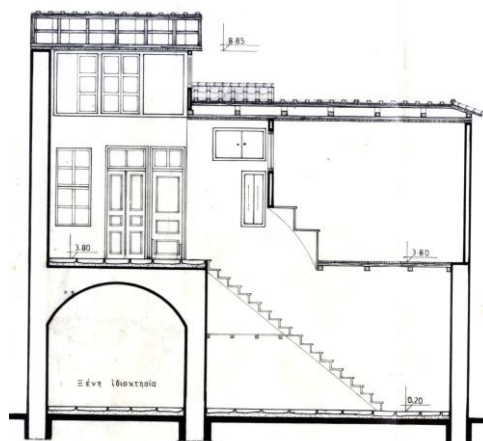

Εικ.79 Σχεδιαστικό διάγραμμα τύπου Α.

Τύπος Α.

Αφορά τα κτίρια που διαθέτουν μία κεντρική αυλή και 2 ή 3 στάθμες. Τη σύνδεση με το δρόμο διαχωρίζει μαντρότοιχος.

Η πρόσβαση από το δρόμο γίνεται με 2 εισόδους: η μία οδηγεί στην αυλή και με σκάλα ανόδου στη βεράντα του ορόφου και η έτερη σε ημιυπαίθριους ή στεγασμένους χώρους(εργαστήρια, αποθήκες) οι οποίοι διαθέτουν γούρνα ή πηγάδι. Ενίοτε υπάρχει ξεχωριστή σκάλα ανόδου με κάθετη κυκλοφορία για την κατοικία και μία δεύτερη για τους υπηρεσιακούς χώρους του ορόφου-μαγειρεία(Βερνάδου 45). Α' όροφος: η σκάλα ανόδου από την αυλή οδηγεί σε βεράντα και στους χώρους του μαγειρείου ή στους χώρους του δωματίου ή επαγγελματικού χώρου(Ν. φωκά 70). Σε μία περίπτωση περικλείεται με σαχνισί(Βερνάδου 45). Β'όροφος: περιλαμβάνει τη βεράντα με μικρό στηθαίο και τον καλό οντά. Για το καλύτερο φωτισμό του χώρου υπάρχει υπερυψωμένος φωταγωγός(Σουλίου 10) ή 2 σειρές παραθύρων καθ' ύψος(Ν. φωκά 70). Τα παράθυρα του χώρου βλέπουν στην αυλή και το δρόμο. Ενίοτε ο χώρος φέρει σαχνισί(Βερνάδου 45).

Εικ.80 Σουλίου 10, τομή-εσωτερικό κατοικίας.

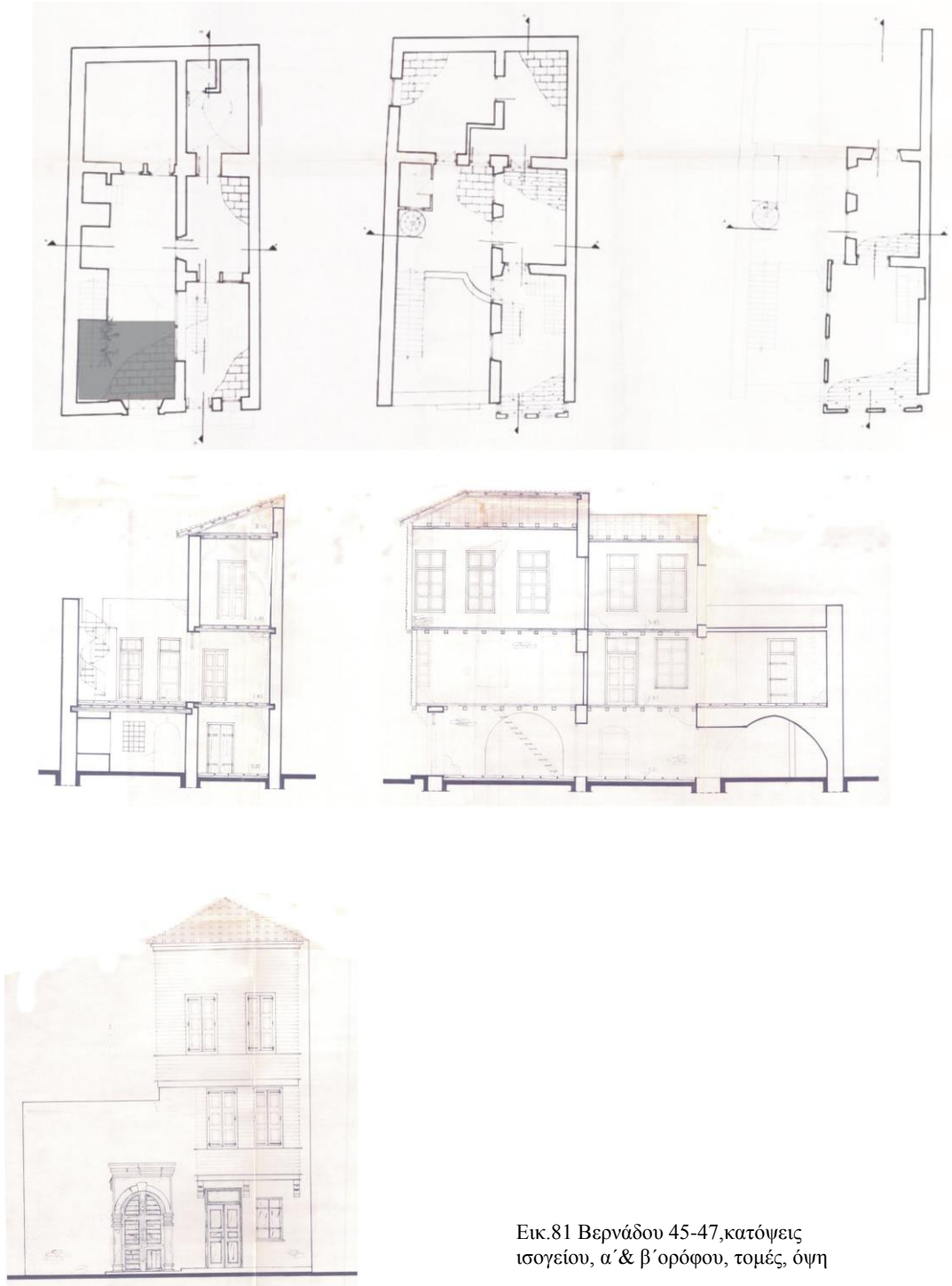
Όσον αφορά την τοιχοποιεία, οι εξωτερικοί τοίχοι είναι λίθινοι, φέροντες με πάχος 0.40-0.50μ.

με εξαίρεση τους τοίχους των σαχνισί που είναι από τσατμά και ξύλο εξωτερικά(Βερνάδου 45) με πάχος 0.15μ. Το κτίριο της Βερνάδου είναι το μοναδικό του τύπου που φέρει επάλληλα σαχνισί- ένα σε έκαστο όροφο. Η στέγη είναι ξύλινη εσωτερικά με επικάλυψη από κεραμίδια.

Τα δάπεδα φέρουν επικάλυψη με πλάκες στους υπηρεσιακούς χώρους του ισογείου και την αυλή, το μαγειρείο του ορόφου και τις βεράντες. Ξύλινα δάπεδα(με δοκάρια) διαθέτουν οι ιδιωτικοί χώροι. Στην όψη η κεντρική είσοδος είναι τοξωτή και μεγαλόπρεπη(Βερνάδου 45), ενώ η δεύτερη απλή, ορθογωνική (Βερνάδου 45) ή τοξωτή μεταγενέστερης φάσης(Σουλίου 10). Ενίοτε υπάρχει παράθυρο δίπλα στην πόρτα για περισσότερο φωτισμό. Οι εσωτερικές πόρτες που βλέπουν στην αυλή και τις βεράντες είναι ταμπλαδωτές με φεγγίτη(Σουλίου 10). Επίσης, υπάρχουν 1 ή 2

⁷⁹ Η πλειονότητά τους προέρχεται από μελέτες της Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων Ρεθύμνης, αλλά και τη μελέτη των Μουτσόπουλου-Ζέρβα τη δεκαετία '70.

σειρές ορθογωνικών παραθύρων με τζαμιλίκι και παντζούρι με φεγγίτη, ενώ τα εσωτερικά παράθυρα έχουν μόνο τζαμιλίκι(Σουλίου 10) ⁸⁰. Οι εξωτερικές κλίμακες είναι λίθινες και οι εσωτερικές ξύλινες με ξύλινο κιγκλίδωμα.

Εικ.81 Βερνάδου 45-47,κατόψεις
ισογείου, α' & β' ορόφου, τομές, όψη

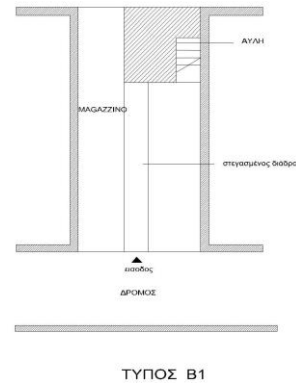
⁸⁰ Οι πληροφορίες έγκειται σε φωτογραφίες αρχείων, αλλά και σε παλαιές μελέτες. Δεν είναι σίγουρη η αρχική μορφή τους, αφού αποτελούνται από στοιχεία που αλλάζουν λόγω φθοράς με την πάροδο του χρόνου.

Τύπος Β.

Σε αυτό τον τύπο κατοικιών εντάσσονται δύο υποκατηγορίες σε 2 ή 3 στάθμες ανάλογα με τη θέση της αυλής ή την ύπαρξη δύο αυλών, μίας κύριας και της υπηρεσιακής στο βάθος του κτιρίου.

Τύπος Β1.

Αφορά κτίρια στα οποία η κεντρική αυλή χωροθετείται στο βάθος, χωρίς να αποκλείονται κτίρια στα οποία βρίσκεται στο μέσον της ιδιοκτησίας.

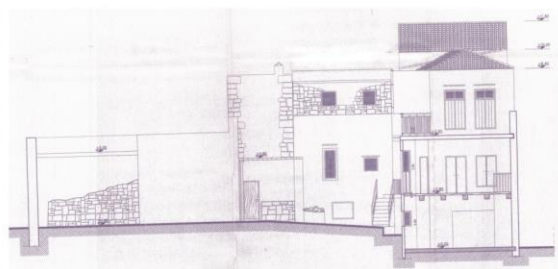
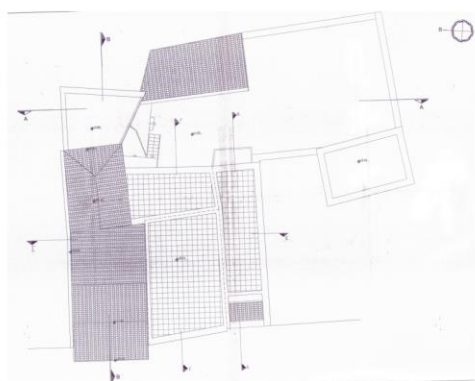
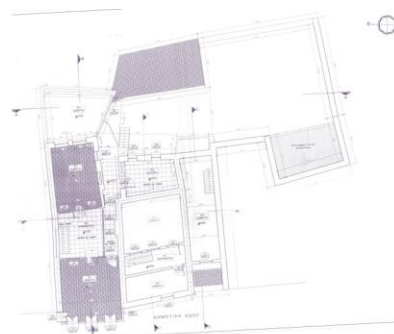
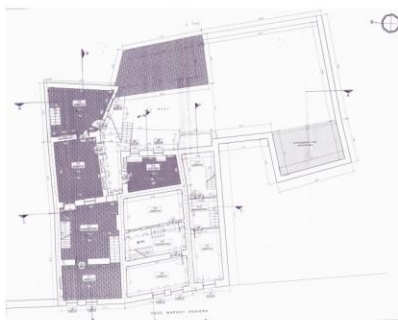
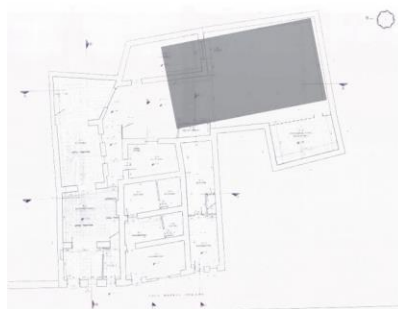

Εικ.82 Σχεδιαστικό διάγραμμα τύπου Β1

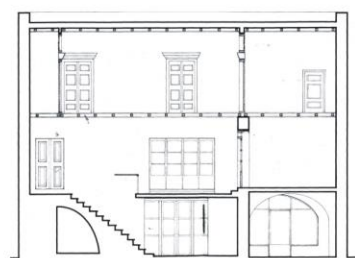
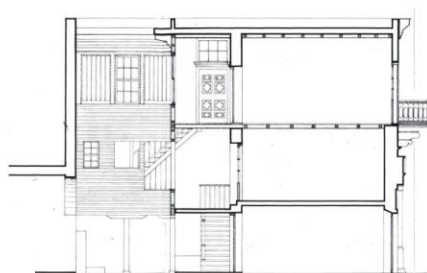
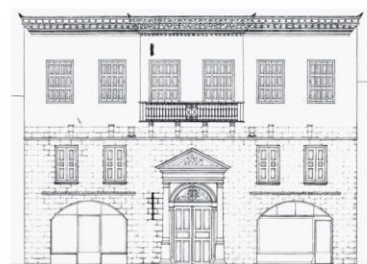
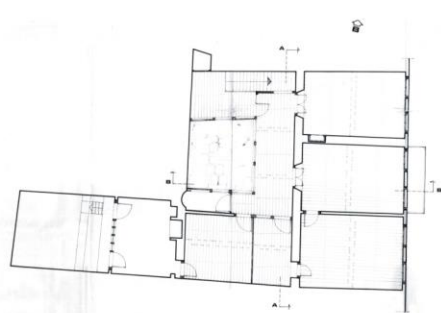
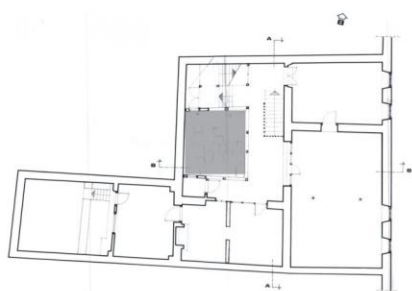
Η πρόσβαση από το δρόμο γίνεται με μία (Μ.Ρενιέρη 20) ή δύο εισόδους(Θεσσαλονίκης 62). Όπως και στον τύπο Α, η μία είσοδος δύναται να καλύπτει τις ανάγκες όλου του κτιρίου και οι δύο να διαχωρίζουν τις χρήσεις- κατοικία, magazzino- ή αποτελούν μεταγενέστερες προσθήκες. Ενίοτε, η κεντρική είσοδος συνοδεύεται από παράθυρο για φωτισμό- φεγγίτης ή τοξωτό- κατάλοιπο της βενετικής περιόδου. Ένας ημιυπαίθριος στεγασμένος χώρος χρησιμοποιείται για καθημερινές ασχολίες και οδηγεί σε αυλή στο βάθος(αυτή λειτουργεί ως κύρια και υπηρεσιακή), από όπου υπάρχει σκάλα ανόδου για τη βεράντα του ορόφου. Υπάρχουν περιπτώσεις όπου η σκάλα ανόδου βρίσκεται στον πρώτο χώρο του ισογείου(Ν.Φωκά 67, Αρκαδίου 10-12). Η ύπαρξη της έτερης εισόδου δίνει τη δυνατότητα στα θολωτά εργαστήρια και αποθήκες να λειτουργούν αυτόνομα διατηρώντας φωταγωγό στο βάθος(Αρκαδίου 154). Σε κάποιες περιπτώσεις η αυλή βρίσκεται στο μέσον της ιδιοκτησίας, ώστε όλη η ζωή και οι ασχολίες των ενοίκων περιστρέφονται γύρω από αυτή.

Στον α' όροφο εντάσσονται υπηρεσιακοί χώροι-μαγειρείο, η πρόσβαση στα οποία γίνεται στις περισσότερες περιπτώσεις από τη βεράντα μέσω της σκάλας από την πίσω αυλή- και κάποια δωμάτια. Η βεράντα υπάρχει σχεδόν πάντα άσχετα αν η πρόσβαση δε γίνεται από εκεί(Αρκαδίου 10-12) και ανοίγονται παράθυρα και πόρτες για περισσότερο φωτισμό. Στις περισσότερες περιπτώσεις η έλλειψη β' ορόφου συνδέεται με την απουσία της αυλής στο μέσον της ιδιοκτησίας(Θεσσαλονίκης 62). Όπου συναντάται, καταλαμβάνει ιδιωτικούς χώρους και βεράντα με μικρό στηθαίο(Ν. Φωκά 65). Σε μία περίπτωση υπάρχει σαχνισί(Μ.Ρενιέρη 20).

Όπως και στον τύπο Α, οι εξωτερικοί τοίχοι είναι λίθινοι και φέροντες, όπως και οι εσωτερικοί. Είναι ελάχιστη η παρουσία λεπτών τοίχων από τσατμά. Με εξαίρεση τα κτίρια της Μ.Ρενιέρη 20 και Ν. Φωκά 67 όπου ο φέρων οργανισμός της στέγης είναι ξύλινος με κεραμίδια, τα υπόλοιπα κτίρια φέρουν δώμα με πλάκες με εσωτερικό ξύλινα δοκάρια.

Εικ.83 Μ. Ρενιέρη 20, κάτοψη ισογείου, α', β' ορόφου & δωματίων, όψεις & τομή.

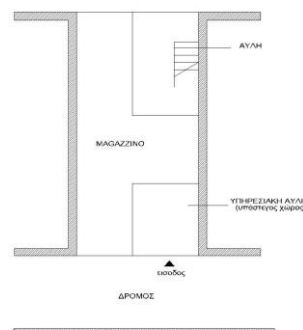

Εικ.84 Αρκαδίου 154, κάτοψη ισογείου & ορόφου, όψη & τομές

Τύπος B2.

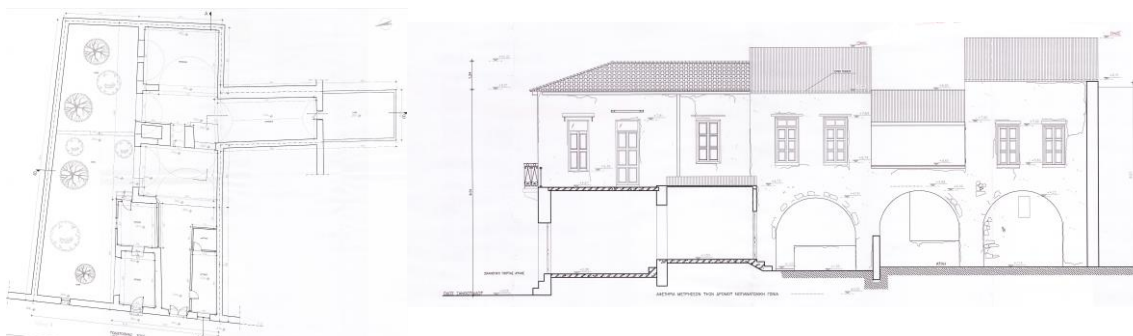
Ο τύπος αυτός φέρει 2 στάθμες(εξαίρεση αποτελεί το κτίριο της Αγ. Βαρβάρας 21 που είναι παραλλαγή του τύπου)και χαρακτηρίζεται από την ύπαρξη 2 αυλών: μίας κεντρικής και μίας υπηρεσιακής στο βάθος. Υπάρχει ο βασικός τύπος και οι παραλλαγές του(Αγ. Βαρβάρας 21- τύπος B2 & H- η αυλή στο κέντρο διαχωρίζει το κτίριο σε 2 όγκους, Τζανέ Μπουνιάλη 63- τύπος B2 & Z – συνύπαρξη νεοκλασικών στοιχείων).

ΤΥΠΟΣ B2

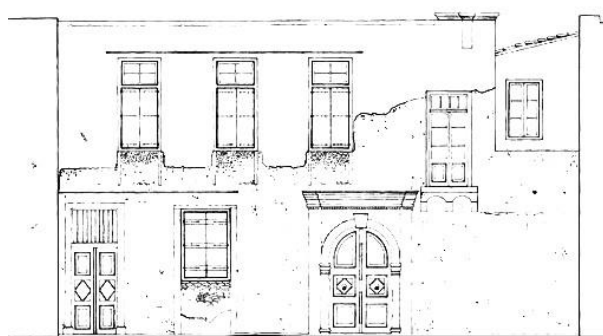
Εικ.85 Σχεδιαστικό διάγραμμα τύπου B2.

Η πρόσβαση από το δρόμο γίνεται με είσοδο που οδηγεί κατευθείαν σε αυλή και σκάλα ανόδου με τόξο(Κλειδή 11, Τζ.Μπουνιάλη 63) ή μέσω στεγασμένου διαδρόμου οδηγεί στην κεντρική αυλή(Αρκαδίου 198). Στο κτίριο της Ξανθουδίδου 10 οι δύο αυλές βρίσκονται σε αντιδιαστολή στα όρια του οικοπέδου. Η πίσω αυλή είναι προσβάσιμη μέσω ετέρου διαδρόμου ή θόλου ή μέσω των εργαστηρίων που σε κάποιες περιπτώσεις είναι χώροι πολλοί και θολωτοί(Ξανθουδίδου 10). Είναι ο τύπος κατοικιών που διαθέτει 2 εισόδους- μία για την κατοικία και μία για τους αποθηκευτικούς χώρους.

Εικ.86 Ξανθουδίδου 10, κάτοψη ισογείου & τομή.

Η πρόσβαση στον α'όροφο στις πιο πολλές περιπτώσεις γίνεται μέσω της υπηρεσιακής αυλής σε βεράντα και από εκεί είτε στο μαγειρείο και ενίοτε στο χαμμάμ(Αγ. Βαρβάρας 21) είτε στα δωμάτια. Το χαρακτηριστικό του τύπου είναι ότι στα δωμάτια αυτά ανοίγονται παράθυρα στη βεράντα, αλλά και ντουλάπια στο εσωτερικό τους για διακοσμητική ή αποθηκευτική χρήση. Ο β'όροφος- όποτε υφίσταται- διαθέτει λοτζέτα και 1 ή 2 ιδιωτικούς χώρους.

Εικ.87 Μελχισεδέκ 8-10, όψη

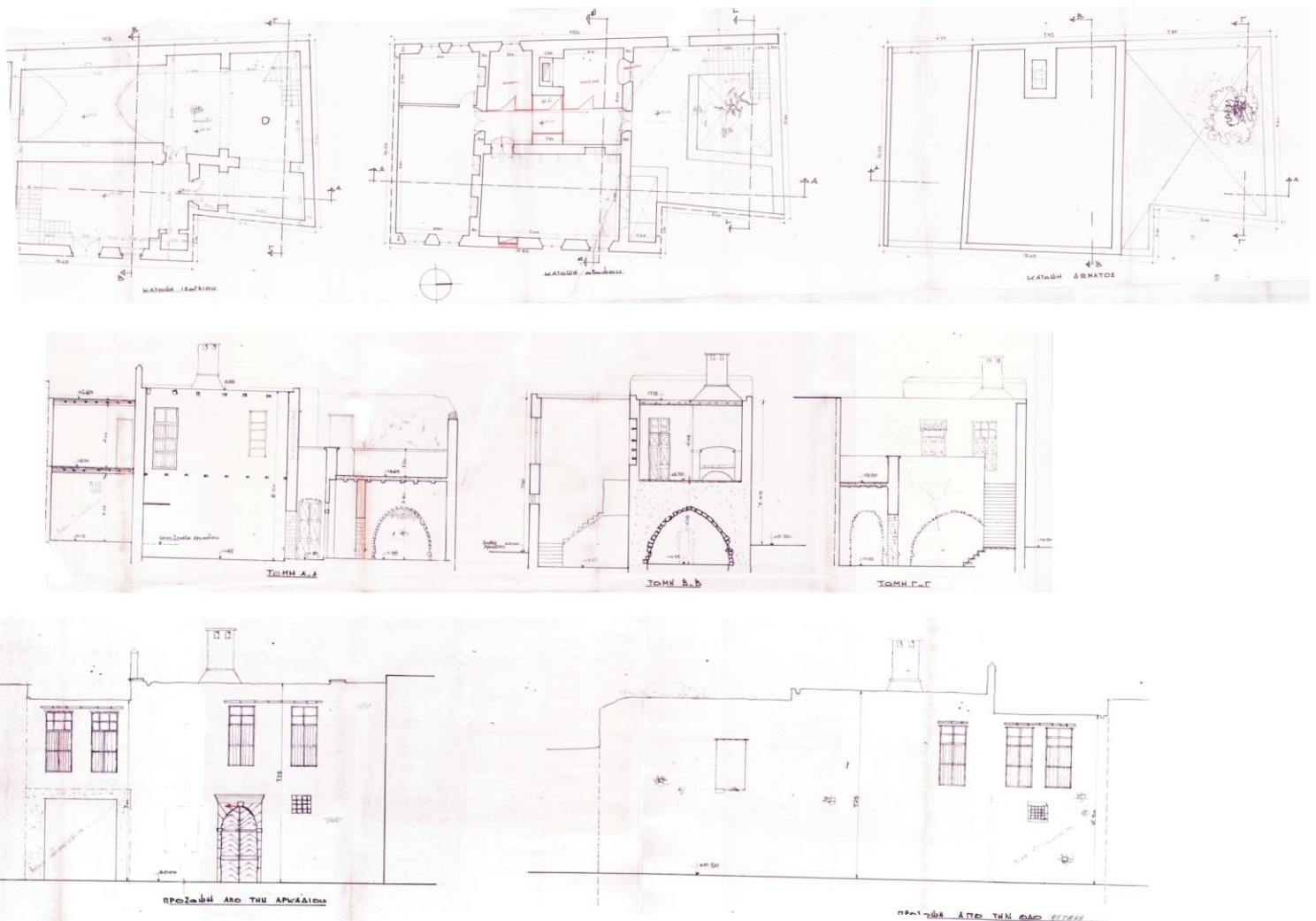
Όσον αφορά την τοιχοποιεία, ενίοτε διασώζονται οι επιμελώς λαξευμένες γωνίες στις γωνίες των κτιρίων από την Βενετική περίοδο(Τζ.Μπουνιάλη 63, Ν.Φωκά & Λασθενούς). Η υπηρεσιακή αυλή επιστρώνεται με ακανόνιστες πέτρες και

βότσαλα(N.Φωκά 104), ενώ η κεντρική αυλή, το μαγειρείο και οι βεράντες με πλάκες. Το σαχνισί δε συνηθίζεται, αλλά το κτίριο της Ν.Φωκά & Λασθενούς φέρει κρήνη στην όψη της Ν.Φωκά, παραχωρώντας τμήμα του στο δημόσιο χώρο. Τα θυρώματα είναι κυρίως τοξωτά. Εξαίρεση αποτελεί το επιβλητικό, με ισόδομο σύστημα δόμησης, θύρωμα της Αγ. Βαρβάρας 21 από την προηγούμενη περίοδο. Η δευτερεύουσα είσοδος είναι ορθογωνική(Μελχισεδέκ 8-10) ή τοξωτή που θα επικρατήσει ιδιαίτερα στα κτίρια της Αρκαδίου. Οι εσωτερικές πόρτες είναι ταμπλαδοτές ή καρφωτές με φεγγίτη για επιπλέον φωτισμό.

Σε ελάχιστα από τα κτίρια εμφανίζονται νεοκλασικά στοιχεία: στο κτίριο της Ξανθουδίδου 10 υπάρχουν νεώτερα στοιχεία, όπως το κιγκλιδώμα και ο εξώστης στο δρόμο, ενώ στο κτίριο της Τζ.Μπουνιάλη 63 οι κορνίζες στα παράθυρα της όψης του δρόμου τα οποία αποτελούν μεταγενέστερες ίσως προσθήκες στο βασικό τύπο.

Εικ. 88 Κλειδιά 11, κάτοψη ισογείου & ορόφου, όψη, τομή

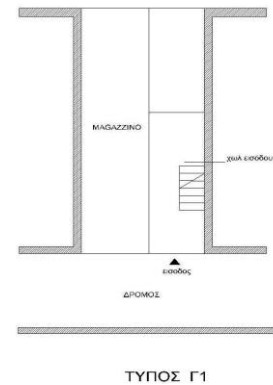
Εικ.89 Αρκαδίου 236, κατόψεις, όψεις, τομές

ΤΥΠΟΣ Γ.

Τα κτίρια αυτής της κατηγορίας χαρακτηρίζονται από την έλλειψη αυλής και οι υποκατηγορίες αναγνωρίζονται από τη θέση της κλίμακας ανόδου στον όροφο μέσα στην ιδιοκτησία.

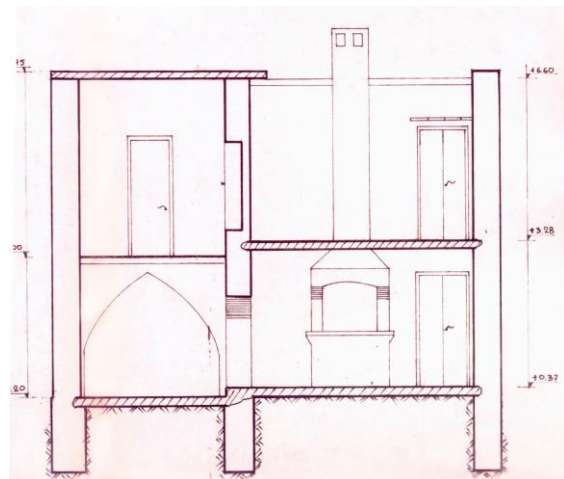
Τύπος Γ1.

Αφορά ένα μεγάλο αριθμό κτιρίων σε 3 κυρίως στάθμες τα μισά από τα οποία βρίσκονται στην οδό Ν.Φωκά(πλατυμέτωπα με ελάχιστο ελεύθερο χώρο κτίρια που αναπτύσσονται σε 3 στάθμες). Η πρόσβαση από το δρόμο γίνεται σε χώλ και από εκεί υπάρχει σκάλα ανόδου στον όροφο.

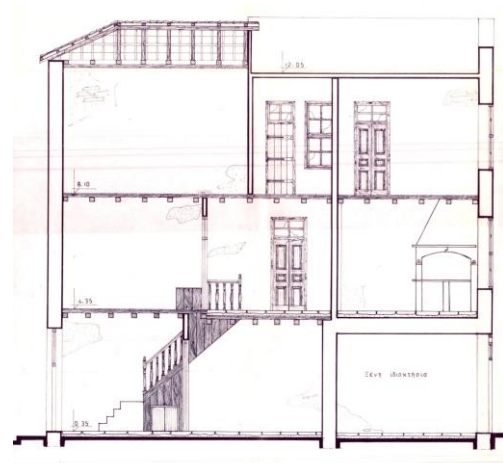
Εικ.90 Σχεδιαστικό διάγραμμα τύπου Γ1

Υπάρχει κεντρική είσοδος για την κατοικία και μία δεύτερη για τα εργαστήρια και τις αποθήκες. Εξαίρεση αποτελεί κτίριο, όπου υπάρχει τρίτη είσοδος από άλλη όψη(Ν.φωκά 61-63). Το χώλ είναι απλό ή θολωτό, ενώ σε μία περίπτωση υπάρχει πατάρι(Ξανθουδίδου 4, θυμίζει το μεσοπάτωμα του τύπου κατοικιών της οδού Αρκαδίου). Οι λοιποί χώροι είναι απλοί ή θολωτοί, ενώ σπάνια είναι η παρουσία τζακιού στο ισόγειο(Ν.Φωκά 20).

Εικ.91 Ν.Φωκά 20, τομή με τζάκι

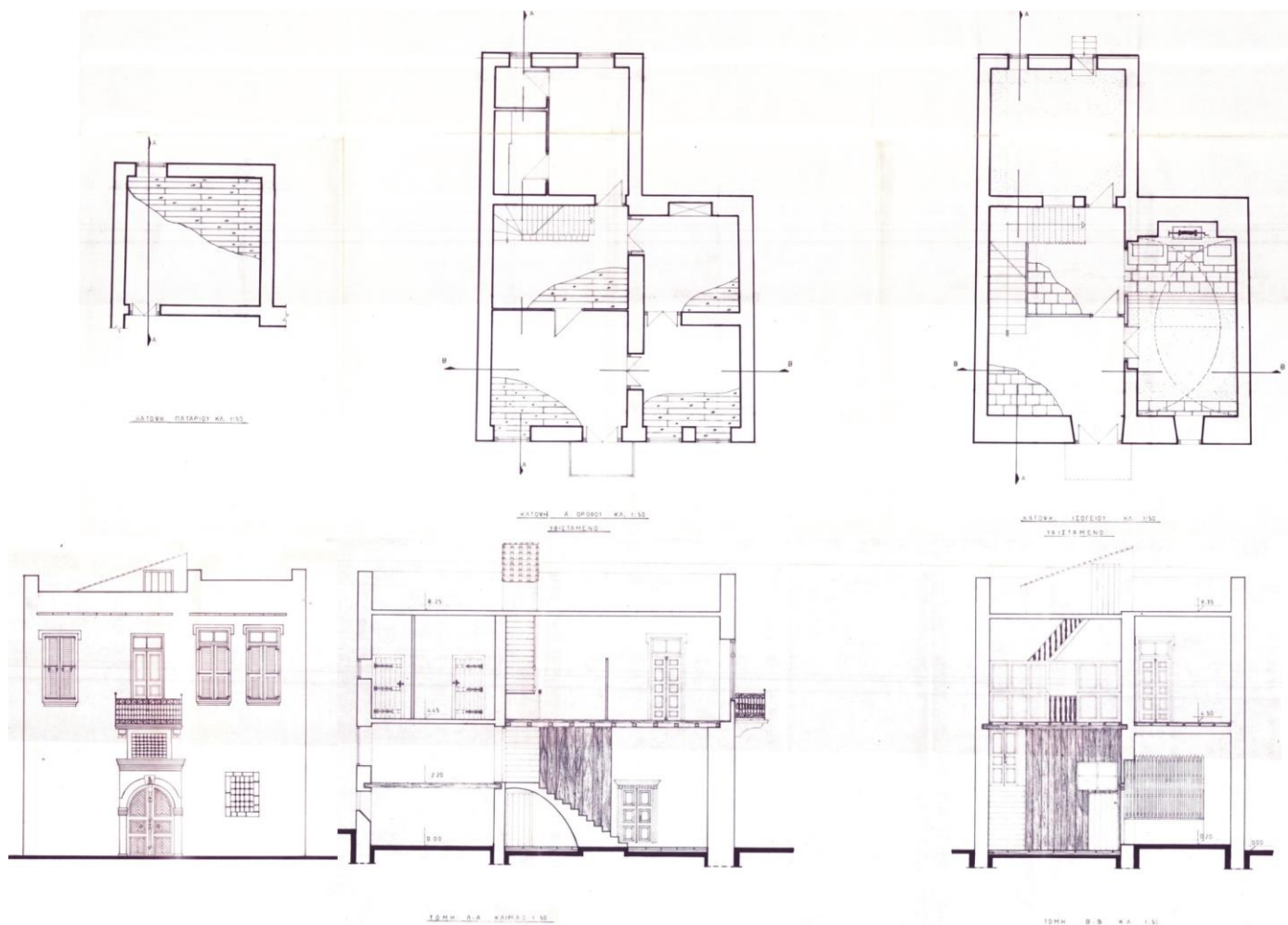
Η σκάλα ανόδου οδηγεί είτε στο πόρτεγο(Θεσσαλονίκης 50) είτε στη βεράντα που κάποιες φορές είναι ξύλινη-χαγιάτι(Ξανθουδίδου 4, Ρήγα Φεραίου-ομοιάζει με το ξύλινο μπαλκόνι του τύπου Α-Αρκαδίου 154). Σε κάποιες περιπτώσεις συνυπάρχουν δύο βεράντες σε διαφορετικές όψεις του κτιρίου(Αρκαδίου 123-129). Το λουτρό στον όροφο ενίοτε είναι μακριά από την κουζίνα, έχοντας ως δεδομένο ότι το νερό διοχετευόταν από το μαγειρείο με πήλινους σωλήνες(Θεσσαλονίκης 50). Σε ένα κτίριο η απόληξη του κλιμακοστασίου κλείνεται με φωταγωγό(Ρ.Φεραίου). Σε μία περίπτωση κτίριο φέρει αμιγώς ξύλινο τοίχο στο ισόγειο(Ξανθουδίδου 4).

Εικ.92 Ραδαμάνθους 4, τομή με κηκλίδωμα

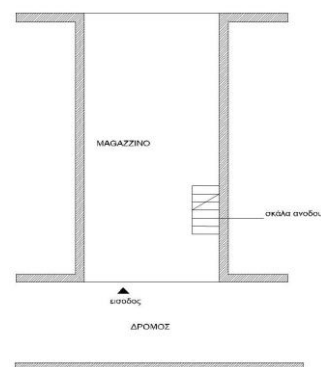
Σε κάποια εξ αυτών υπάρχει σαχινισί. Είναι σπάνια η παρουσία του σωζόμενου οθωμανικού κιγκλιδώματος σε κλίμακες (Ν.Φωκά 51, Ραδαμάνθυος 4) και διασώζεται μόνο σε αυτό τον τύπο.

Εικ.93 Ξανθουδίδου 4, κατόψεις, όψη, τομές

Τύπος Γ2.

Ο τύπος αυτός αναπτύσσεται σε 3 στάθμες και χαρακτηρίζει κτίρια απλά σε κάτοψη και μορφή με την έλλειψη σημαντικής εισόδου στο κτίριο. Η πρόσβαση από το δρόμο και η προσπέλαση μέσα από τις αποθήκες οδηγεί στη σκάλα για τον όροφο. Ογκοπλαστικά είναι ενιαία (εξαίρεση αποτελεί το κτίριο της Ν.Φωκά 47, όπου ο κεντρικός όγκος υπερυψώνεται σε 2 στάθμες και εκατέρωθεν του μόνο στο ισόγειο).

ΤΥΠΟΣ Γ2

Εικ.94 Σχεδιαστικό διάγραμμα τύπου Γ2.

Η είσοδος από το δρόμο οδηγεί σε χωλ, λειτουργεί περισσότερο ως αποθηκευτικός χώρος-ενίοτε θολωτό(Πατελάρου 4) και από εκεί σε σκάλα για τον α' όροφο. Σε μία περίπτωση συνυπάρχουν τρεις εισοδοί περιμετρικά του κτιρίου(Ν.Φωκά 47) καλύπτοντας ευρύτερες ανάγκες. Οι περισσότεροι χώροι του ισογείου στεγάζονται με επίπεδη οροφή με εξαίρεση τους πολλαπλούς θολωτούς χώρους στο κτίριο της Ν.Φωκά 86(ένας χώρος φέρει τρούλο).

Εικ.95 Ν. Φωκά 44-46, όψη

Όπως και στους προηγούμενους τύπους, ο α' όροφος περιλαμβάνει δωμάτιο(ιδιωτικό ή επαγγελματικό χώρο) και μαγειρείο ή χαμμάμ(Ν.Φωκά 47). Ο β'όροφος περιλαμβάνει ιδιωτικούς χώρους και βεράντα. Ενίοτε τη σκάλα ανόδου καλύπτει φωταγωγός για περισσότερο φωτισμό(Ν.Φωκά 46). Σε μία περίπτωση υπάρχει εσωτερικό σαχνισί- καλύπτει τον τοίχο του δωματίου και βλέπει στο εσωτερικό αίθριο(Πατελάρου 4) ή εξωτερικό(Αρκαδίου 246). Με εξαίρεση το κτίριο της Ν.Φωκά 86, όπου μόνο ένα τμήμα του καλύπτεται με ξύλινη στέγη(ένα τμήμα του φέρει τρούλο με κόγχες εσωτερικά-ίσως χώρος χαμμάμ), το δώμα με πλάκες αποτελεί τον πιο συνήθη τρόπο κάλυψης του κτιρίου. Μορφολογικά, τα κτίρια ακολουθούν τους προηγούμενους τύπους.

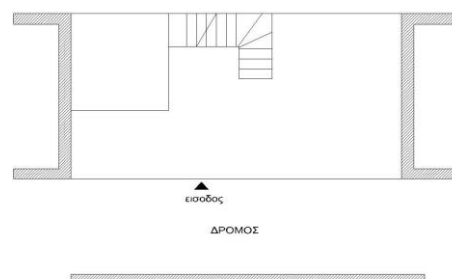

Εικ.96 Πατελάρου 4, κατόψεις, τομή, όψη

Τύπος Γ3.

Πρόκειται για πλατυμέτωπα σε 2 ή 3 στάθμες κτίρια, όπου η κεντρική είσοδος και η σκάλα ανόδου στον όροφο βρίσκεται στο μέσον χώρου κυρίας χρήσεως. Τα κτίρια της Ξανθουδίδου και Κορωναίου φέρουν πολλά χαρακτ/κά της Βενετικής περιόδου.

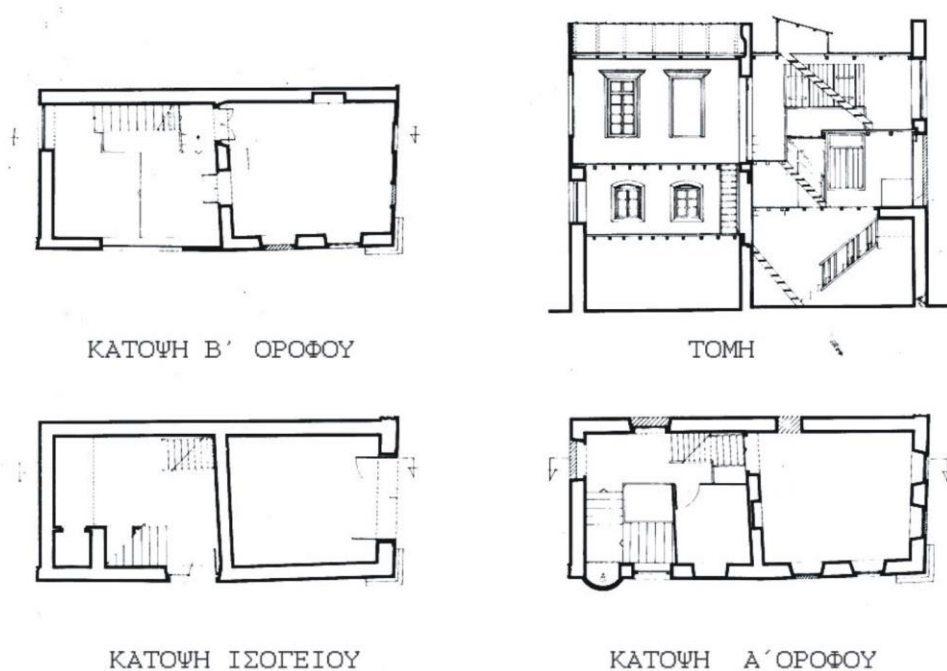
Μόνο το κτίριο της Π. Κορωναίου χωρίζεται σε δύο σύνολα- στο ένα με το χώρο της κατοικίας και το κεντρικό κλιμακοστάσιο(είναι ίσως το μοναδικό οθωμανικό κτίριο όπου τονίζεται η έννοια της κάθετης κυκλοφορίας) και στο έτερο με ξεχωριστή τοξωτή είσοδο από τη στενή πλευρά για τις αποθήκες. Ενίοτε διαθέτει και μεσοπάτωμα(Μ. Ρενιέρη 12). Τα λοιπά κτίρια ακολουθούν τη διάταξη λειτουργιών που αναφέρθηκε στους προηγούμενους τύπους.

ΤΥΠΟΣ Γ3

Εικ.97 Σχεδιαστικό διάγραμμα τύπου Γ3.

Όσον αφορά τη μορφολογία των κτιρίων, η *scarpa* και το ισόδομο σύστημα στις

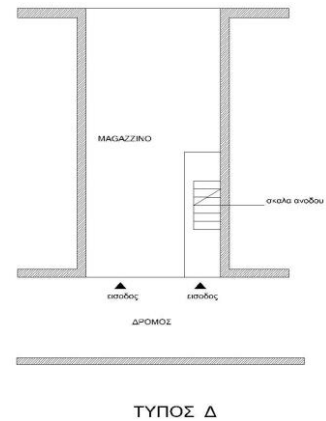
Εικ.98 Π. Κορωναίου 2, κατόψεις, τομή, όψεις

γωνίες του κτιρίου ίσως αποτελούν κατάλοιπα της προηγούμενης περιόδου (Π.Κορωναίου, Ξανθουδίδου). Στη μορφολογία ακολουθούνται οι προηγούμενοι τύποι.

Τύπος Δ.

Αφορά κτίρια Νεοκλασικού τύπου σε 2 ή 3 στάθμες και χρονικά τοποθετούνται την τελευταία Οθωμανική περίοδο. Είναι η περίοδος που γίνεται αναμόρφωση της όψης του μεγάρου της Αρκαδίου 154 με το αέτωμα στο γείσο, ενώ σε άλλες οδούς παρουσιάζονται «λουσάτα» κτίρια προξενίων ξένων κρατών, τα οποία συνδυάζουν στοιχεία της επιβλητικής Αναγεννησιακής αρχιτεκτονικής και του Ευρωπαϊκού εκλεπτικισμού. Την περίοδο αυτή η τουρκική διοίκηση δημεύει τα χρήματα των επαναστατών του 1866 για την κατασκευή του διοικητηρίου, ενώ τα νεοκλασικίζοντα στοιχεία παρουσιάζονται και σε πολλές ιδιωτικές κατοικίες. Χαρακτηρίζονται από την εμφανή λαξευτή λιθοδομή, τους περίτεχνους λίθινους εξώστες, την τετράρριχτη στέγη που αντικαθιστά τα μερικώς κατεστραμμένα δώματα, τις λίθινες παραστάδες και τα γείσα στα κουφώματα και τις κορνίζες.

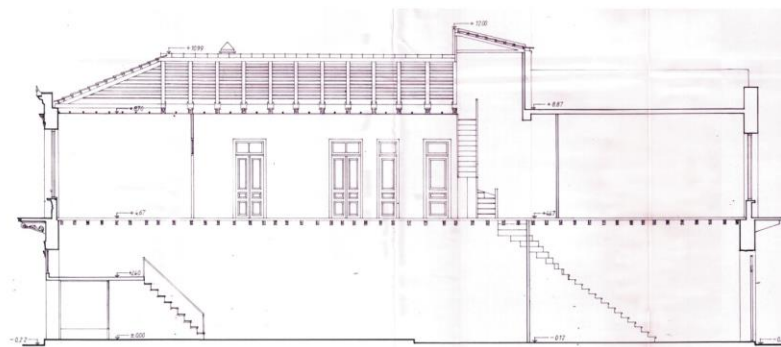
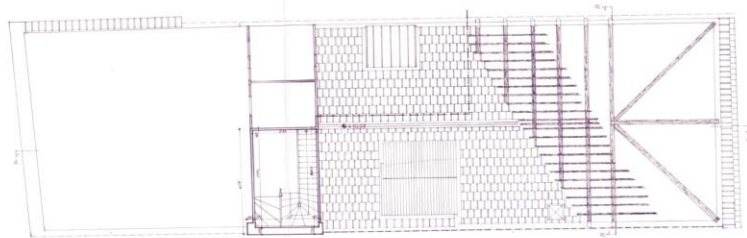
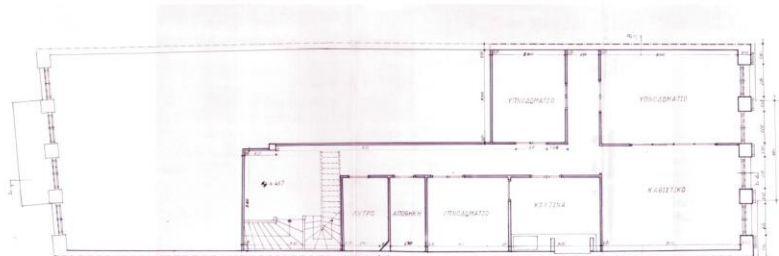
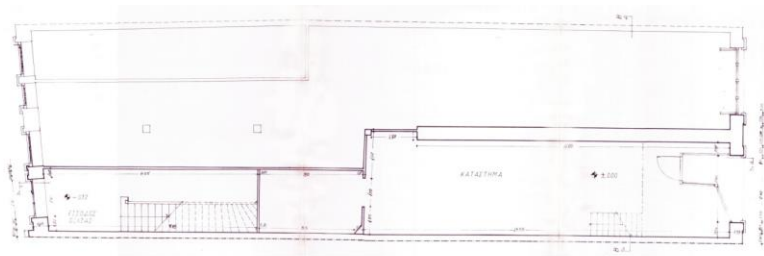

Εικ.99 Σχεδιαστικό διάγραμμα τύπου Δ

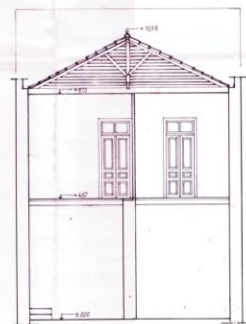
Η πρόσβαση από το δρόμο γίνεται με δύο εισόδους- μία για την κατοικία σε μικρό χώλ, όπου και η σκάλα ανόδου στον όροφο και μία δεύτερη για τους αποθηκευτικούς χώρους. Η σκάλα οδηγεί σε μικρό χώρο στάσης και επιμήκη διάδρομο εκατέρωθεν του οποίου διευθετούνται τα δωμάτια. Στις όψεις του κτιρίου δημιουργούνται λίθινοι περίτεχνοι εξώστες ή βεράντα (Εθ. Αντιστάσεως & Βοσπόρου). Για περισσότερο φωτισμό, υπάρχει υπερυψωμένος φεγγίτης-φωταγωγός στο β' όροφο (βλ. κτίρια τύπου Ε της Αρκαδίου).

Όσον αφορά τη μορφολογία, πολλά στοιχεία είναι όμοια με τους προηγούμενους τύπους, οι γωνιόλιθοι του κτιρίου φέρουν κατακόρυφη ζώνη ισόδομου συστήματος, ενώ σε ένα κτίριο ολόκληρη η Α' στάθμη φέρει λαξευτή λιθοδομή. Η στέγη τους είναι τετράρριχτη και καλύπτει ολόκληρο το κτίριο, φέρουν ακροκέραμα και ενίοτε ανοίγουν φεγγίτες για περισσότερο φωτισμό.

ΤΟΜΗ Α-Α

ΤΟΜΗ Β-Β

ΟΨΗ ΑΠΟ ΤΗΣ ΑΡΧΑΔΙΟΥ

ΟΨΗ ΑΠΟ ΤΗΣ ΤΡΟΧΕΙΑΣ

Εικ.100 Αρκαδίου 65-67, κατόψεις,
τομές, όψεις

Τύπος Ε.

Αφορά τα κτίρια της οδού Αρκαδίου και περισσότερο αυτά της Sabbionara, των τελευταίων οικοδομικών τετραγώνων της πόλης προς τη θάλασσα. Πρόκειται για στενομέτωπα επιμήκη κτίρια σε 2 κυρίως στάθμες με φωτισμό και εισόδους από τις σημερινές οδούς Αρκαδίου και Ελ. Βενιζέλου, το ισόγειο των οποίων έχει εμπορική χρήση.

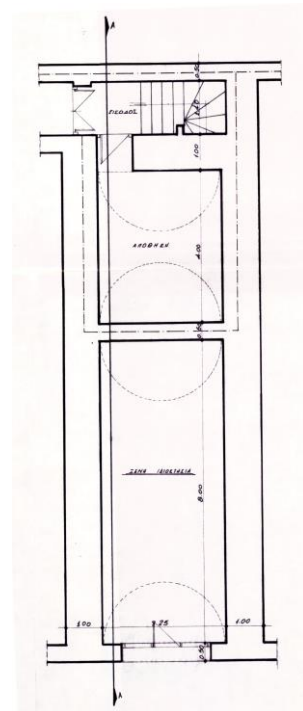
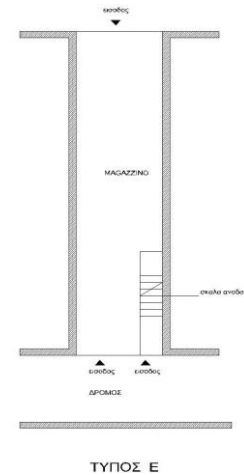
Η πρόσβαση από το δρόμο γίνεται με μία ή δύο εισόδους από τις στενές πλευρές: μία για την κατοικία, όπου μετά την είσοδο ακολουθεί η σκάλα ανόδου(αυτό συμβαίνει στα περισσότερα κτίρια)και μία για τα εργαστήρια-καταστήματα, σύνηθες ήταν η τοξωτή πόρτα και από τις δύο οδούς. Σπανιότερα, υπάρχει μία είσοδος που καλύπτει τις ανάγκες και της ανόδου από τη μέση του όγκου και των εργαστηρίων(Αρκαδίου 237) ή είσοδος από τη μακριά

Εικ.101 Σχεδιαστικό διάγραμμα τύπου Ε

πλευρά(Δασκαλογιάννη 23- ίσως επειδή δεν υπήρχε όμορο κτίριο σε αυτή τη θέση). Στο κτίριο της Αρκαδίου & Βαφέ το κλιμακοστάσιο εντάσσεται στο μέσον του κτιρίου μοιράζοντάς το σε δύο κατακόρυφους όγκους με φωτισμό του κλιμακοστασίου από την οροφή. Τα εργαστήρια και αποθήκες έχουν μεγάλο ύψος σε σχέση με τους ανωτέρω ορόφους, φέρουν επίπεδη οροφή(εξαίρεση αποτελούν οι θολωτοί χώροι της Αρκαδίου 231) και τις περισσότερες έχουν μεσοπάτωμα από ξύλινο σκελετό για αποθηκευτικό χώρο.

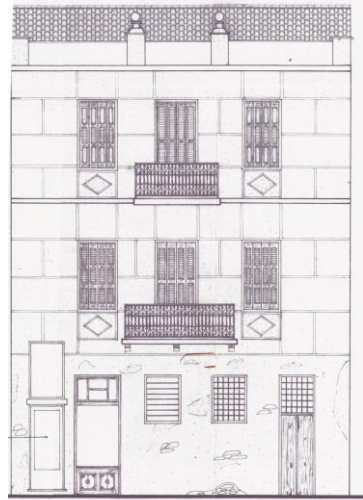
Η σκάλα ανόδου οδηγεί σε χώρο στάσης και από εκεί επιμήκης διάδρομος(όπως στα κτίρια του τύπου Δ) ανοίγει σε δωμάτια και εξώστες και στους δύο δρόμους. Ενίοτε, σε κάποιο σημείο του όγκου ανοίγει φωταγωγός-αίθριο, δεδομένου ότι φωτισμός υπήρχε μόνο στις δύο στενές πλευρές(Αρκαδίου 117, 177-179) ή υπάρχει χαμμάμ(Δασκαλογιάννη 23). Υπάρχουν περιπτώσεις, όπου απουσιάζουν παντελώς οι εξώστες(Αρκαδίου 231,237)- ίσως υπήρχαν σε προηγούμενη οικοδομική φάση ή υπάρχει σαχνισί(Αρκαδίου 57). Όπου υπάρχει β'όροφος, προκειμένου να καλυφθούν οι ανάγκες φωτισμού, είτε υπάρχουν δύο όγκοι που καταλήγουν σε στέγη ή δώμα αφήνοντας κενό στη

μέση(Αρκαδίου 57, 151-153) είτε η κάλυψη σε δωμάτια ή το κλιμακοστάσιο και το πλυσταριό γίνεται μόνο στο μέσον του κτιρίου και αφήνονται εκατέρωθεν ελεύθερα για κυκλοφορία δώματα – βεράντες με φυσικό φωταγωγό(Αρκαδίου 91, 177-179). Η απόληξη γίνεται με στέγες- τετράρριχτες κάποιες φορές- άσχετα με το στενό μέτωπο του κτιρίου(Αρκαδίου 57) ή δώμα.

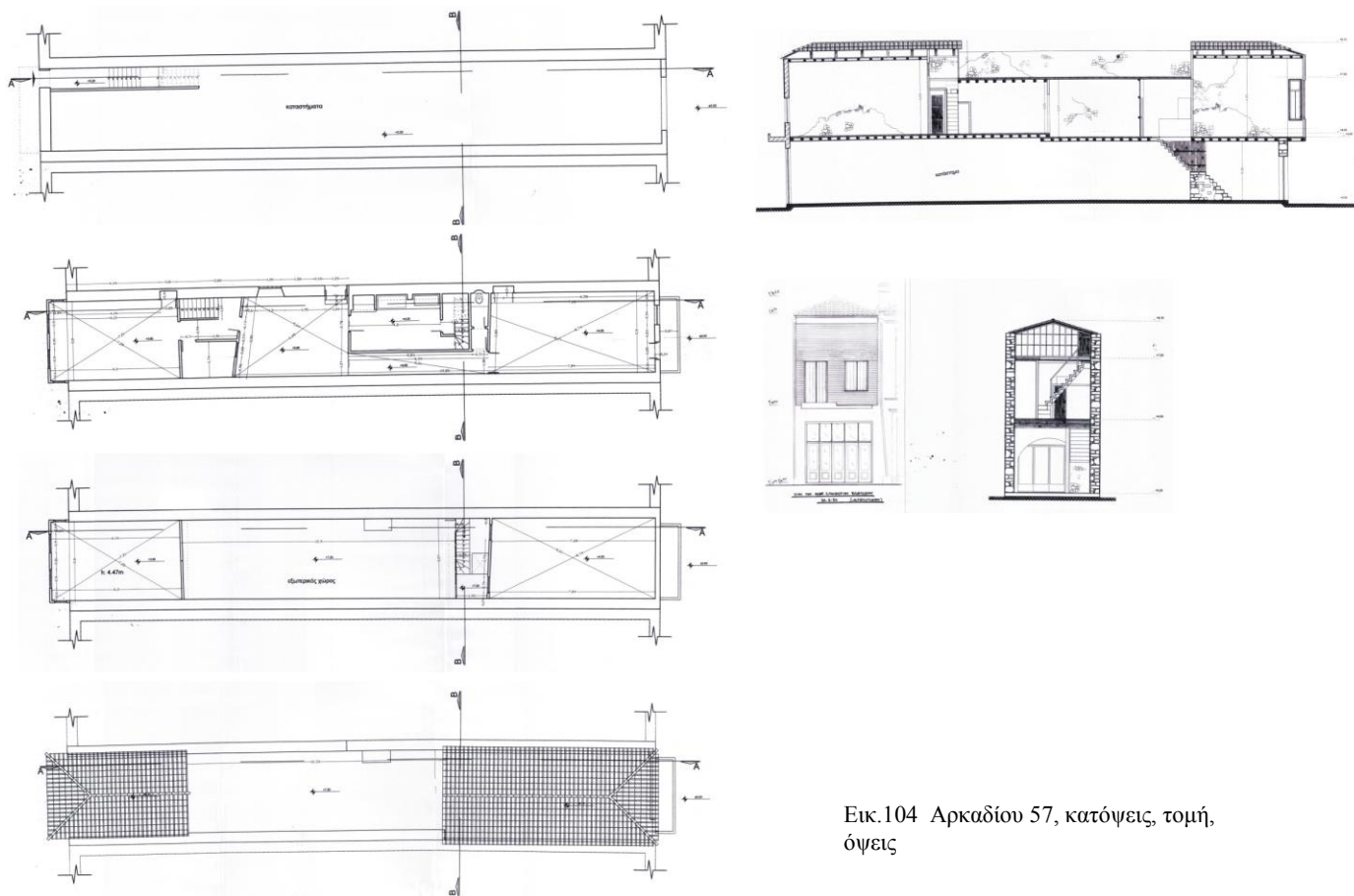

Εικ.102 Αρκαδίου 231, κάτοψη ισόγειου

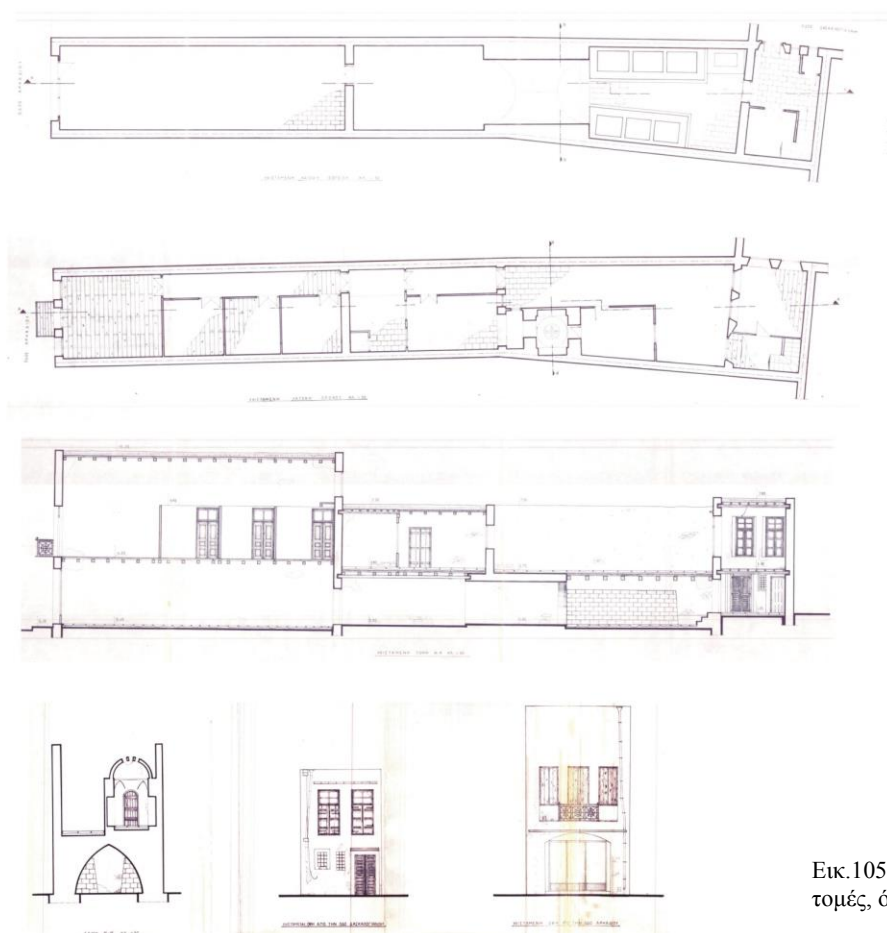
Η μορφολογία των κτιρίων ακολουθεί τους προηγούμενους τύπους, με πολλά σαχνισί στον όροφο και μόνο επί της Αρκαδίου. Η όψη των κτιρίων έχει αλλάξει με τις επεμβάσεις στην πορεία των χρόνων, όντας αλλού νεώτερη(Αρκαδίου 91) ή διατηρώντας Νεοκλασικό χαρακτήρα με λίθινες κορνίζες, λαξευτή λιθοδομή στο ισόγειο, λίθινους εξώστες και κιγκλίδωμα(Αρκαδίου 117, 151-153).

Εικ.103 Αρκαδίου 151-153, όψη

Εικ.104 Αρκαδίου 57, κατόψεις, τομή, όψεις

Εικ.105 Δασκαλογιάννη 23, κατόψεις, τομές, όψεις

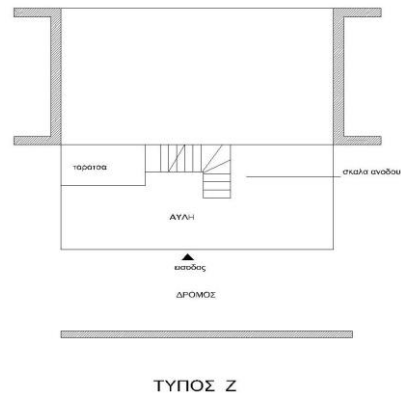
Τύπος Ζ.

Αποτελεί τύπο κτιρίων σε 2 ή 3 στάθμες που ανάγονται και αυτά στην τελευταία Οθωμανική περίοδο με συνδυασμούς χαρακτηριστικών των προηγούμενων τύπων (από τους τύπους Γ1 & Δ).

Η πρόσβαση από το δρόμο γίνεται με δύο εισόδους μία κεντρική για την κατοικία και μία δευτερεύουσα (όπως στον προηγούμενο τύπο) για τα καταστήματα και αποθήκες σε μικρό χώρο, όπου και η σκάλα ανόδου στον όροφο. Σε μία περίπτωση ανοικτή αυλή από το δρόμο οδηγεί στη σκάλα ανόδου και σε μικρή βεράντα από όπου γίνεται και η είσοδος στην κατοικία.

Η διάταξη λειτουργιών στον 1^ο και 2^ο όροφο είναι σχεδόν ίδια με τους προηγούμενους τύπους (Ν.Φωκά 89-91) ή φέρει εξωτερικά περίτεχνο λίθινο εξώστη (όπως στα Νεοκλασικά κτίρια του τύπου Δ).

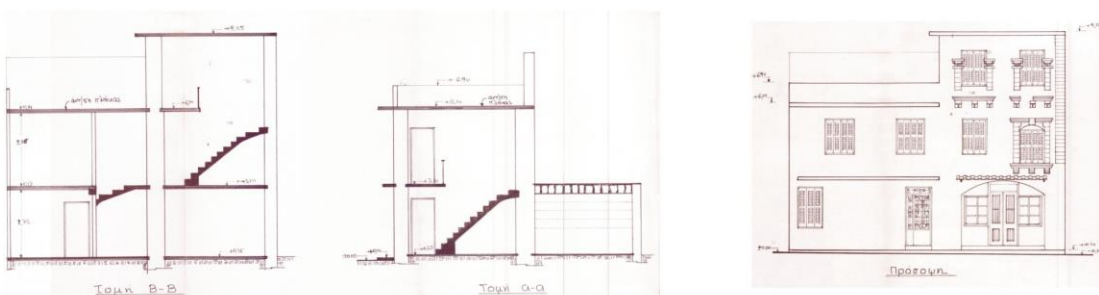
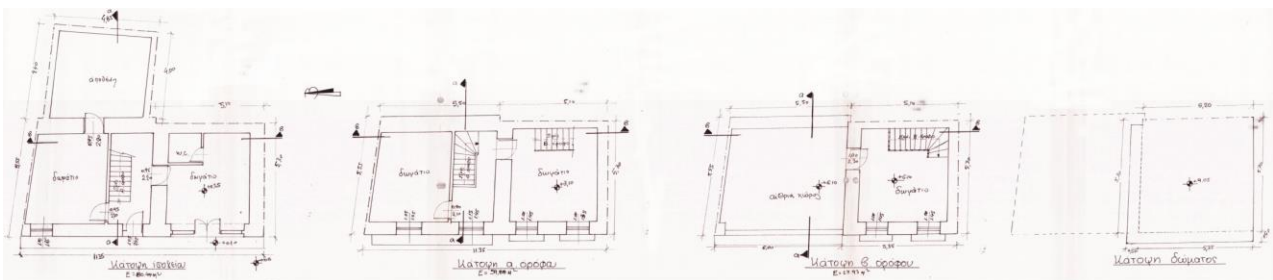
Η τοιχοποιία, τα δάπεδα, οι κλίμακες και οι εξώστες ακολουθούν τα χαρακτικά του Νεοκλασικού τύπου κτιρίων σε πιο απλή μορφή: το ισόδομο σύστημα στις γωνίες περιορίζεται, οι λίθινες παραστάδες μειώνονται (Ν.Φωκά 89-91), αλλά η στέγη δεν είναι τετράρριχτη, αλλά δίρριχτη σε συνδυασμό με δώμα.

Εικ.106 Σχεδιαστικό διάγραμμα τύπου Ζ

Εικ.107 Τζ. Μπουινιάλη 63, όψη

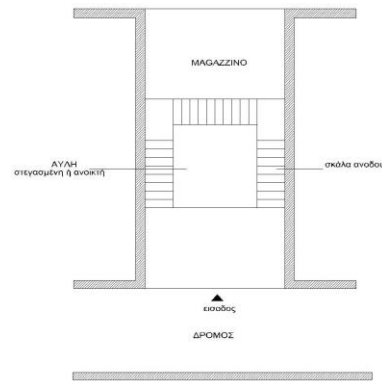

Εικ.108 Αρκαδίου 89-91, κατόψεις, τομές, όψη

Τύπος Η.

Είναι μικρός ο αριθμός των κτιρίων που ανήκουν σε αυτήν την κατηγορία(με κάποιες τροποποιήσεις θα μπορούσαν να ανήκουν στον τύπο Β1)

Σε αυτά μπορεί να ανήκει το κτίριο της ΑΓ-Βαρβάρας 21, το οποίο όμως διαθέτει 2 αυλές. Μία κεντρική αυλή χωρίζει την ιδιοκτησία σε δύο σύνολα- όγκους, προφυλάσσοντας την ιδιωτική ζωή από το δημόσιο χώρο, αλλά και δημιουργώντας χώρο συγκέντρωσης στο μέσον της. Αφορά κτίρια σε 3 στάθμες(εξαιρέση αποτελεί το κτίριο της Βερνάδου 21 & Ξανθουδίδου σε 4 στάθμες).

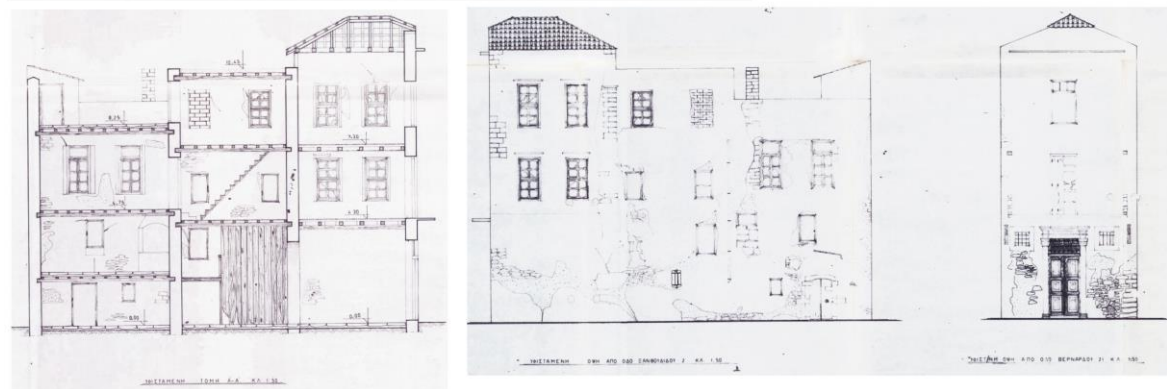
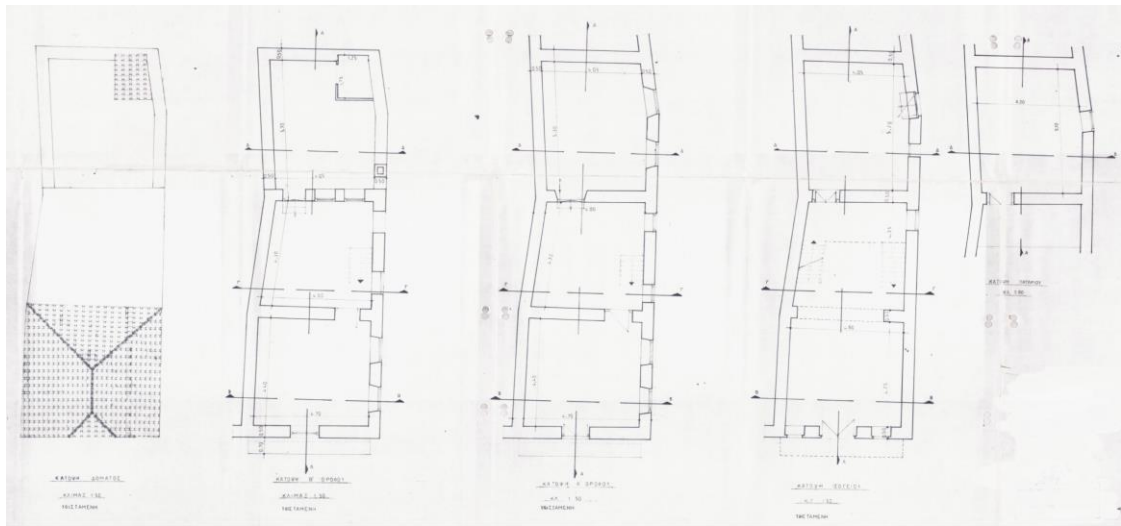
ΤΥΠΟΣ Η

Εικ.109 Σχεδιαστικό διάγραμμα τύπου Η

Η κεντρική είσοδος- σχεδόν πάντα συνοδεύεται από τετράγωνο φεγγίτη ή μεγαλύτερο παράθυρο- οδηγεί σε στεγασμένο χώρο και από εκεί στην κεντρική αυλή, από όπου ξεκινά η κατακόρυφη κυκλοφορία. Ενίοτε υπάρχει και έτερη πόρτα(Ν.Φωκά 54-ίσως τροποποίηση ιδιοκτησιών σε κάποια ενδιάμεση οικοδομική φάση). Εκατέρωθεν της βεράντας του α' ορόφου διατάσσονται τα δωμάτια στους δύο όγκους κτιρίων(στη Βερνάδου & Ξανθουδίδου οι υπηρεσιακοί χώροι, η κουζίνα με το τζάκι που ανεβαίνει μέσα στο πάχος του τοίχου βρίσκονται στο μεσοπάτωμα,- αν υπολογιστεί επιπλέον όροφος-, οπότε οι ανώτεροι ορόφοι προορίζονται για επαγγελματική και ιδιωτική χρήση). Στο εν λόγω κτίριο το ξύλινο μπαλκόνι θυμίζει το χαγιάτι προηγούμενων τύπων(τύπος Γ1 επίσης στην οδό Ξανθουδίδου). Η υπόλοιπη διάταξη των χώρων και η μορφολογία έκαστου κτιρίου ακολουθεί τους προηγούμενους τύπους σε πιο απλή έκδοση.

Στους παραπάνω τύπους δε δύναται να ενταχθούν κάποια σημαντικά κτίρια της πόλης.

- Το κτίριο της Αρκαδίου 214 που στεγάζει σήμερα τα γραφεία της Εφορείας Αρχαιοτήτων. Πρόκειται για στενομέτωπο κτίριο σε 3 στάθμες με περισσότερο Οθωμανικά στοιχεία(σαχνισί) που έχει υποστεί επεμβάσεις στην πάροδο των χρόνων και δεν είναι σαφής η αρχική μορφή του.
- Το κτίριο της Αρκαδίου 277-279 με καταστήματα στο ισόγειο και εξωτερική λίθινη σκάλα να οδηγεί στον όροφο, στοιχείο που συναντάται σπάνια στην πόλη, όπως και στις άλλες πόλεις της Κρήτης. Διασώζει περισσότερα Βενετικά στοιχεία- ισόδομο σύστημα δόμησης στις γωνίες, παράθυρο-φεγγίτης στο ισόγειο.

Εικ.110 Βερνάδου 21 & Ξανθοιδίδου 2, κατόψεις, τομές, όψεις

Θ. ΜΟΡΦΟΛΟΓΙΚΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ(1).

Επειδή το θύρωμα ή παράθυρο αποτελεί ένα κατεξοχήν χαρακ/κό στοιχείο αναγνώρισης της εκάστοτε χρονικής περιόδου, στα κτίρια της πόλης υπάρχει τέτοια ποικιλομορφία που μας οδηγεί να εντοπίσουμε επιμέρους σημεία και τύπους.

Θ.1. Θυρώματα(πίνακας 7,8).

Στην πόλη, όπως και στην ύπαιθρό της, διασώζονται πόρτες από την Βενετική περίοδο ⁸¹ στα μεικτά κτίρια- η χρήση τους ξεκίνησε την Βενετική περίοδο και προστέθηκαν στοιχεία με τον ερχομό των Οθωμανών- με εξέχοντα τους κίονες, τα κιονόκρανα, τα επίκρανα, τα ημικυκλικά ανώφλια των ανοιγμάτων και τον πλούσιο διάκοσμο ⁸².

Υπάρχουν όμως και νέες αρχιτεκτονικές τάσεις που χαρακτηρίζονται από το συντηρητικό, πιο σχηματοποιημένο και πιο απλό σύστημα δόμησης των Οθωμανών.

Γενικότερα, ενώ τα Βενετικά θυρώματα είναι τραπεζοειδούς διατομής, ώστε να ανοίγουν διάπλατα τα ξύλινα φύλλα με πατούρα 5εκ. για την προσθήκη του ξύλινου κασσώματος και οι παραστάδες εξέχουν σε σχέση με το κονίαμα, την Οθωμανική περίοδο αυτά είναι περισσότερο ορθογωνικής διατομής και οι παραστάδες εφάπτονται του σοβά.

Εικ.111 Αγ-Βαρβάρας 21, θύρωμα με κορινθιακούς κίονες

Ευθύγραμμα θυρώματα.

Πρόκειται για πιο απλές στη μορφή πόρτες, στις οποίες εντάσσονται:

Α) Οι Βενετικές, κατάλοιπο στα μεικτά κτίρια ή αναβίωσή τους, με τα παρακάτω χαρακ/κά:

- Ισόδομη τοιχοποιεία στις παραστάδες.
- κίονες- απλούς ή διπλούς σε ύψος- και κιονόκρανο, με παρουσία ή όχι επίκρανου ⁸³.
- Ενίοτε το τύμπανο φέρει πλούσια ανάγλυφη διακόσμηση φυτικού ή ζωικού θέματος. Η πόρτα ξύλινη, κυρίως ταμπλαδωτή, περιβάλλει το περίθυρο.
- Καμπυλωτή ζωοφόρος
- Ενίοτε παρουσιάζεται αέτωμα, αποτέλεσμα αναβίωσης του κλασικισμού.

Από τα κτίρια που μελετήθηκαν σε αυτό τον τύπο εντάσσονται:

ΑΓ-Βαρβάρας 21: από τα πιο επιβλητικά θυρώματα της Βενετικής περιόδου διασώζεται στο κτίριο που αργότερα προστίθεται χαμμάμ. Ισόδομη λαξευτή τοιχοποιεία με ακτινωτούς δόμους στο ανώφλι και μεγαλειώδεις κίονες με κορινθιακά κιονόκρανα.

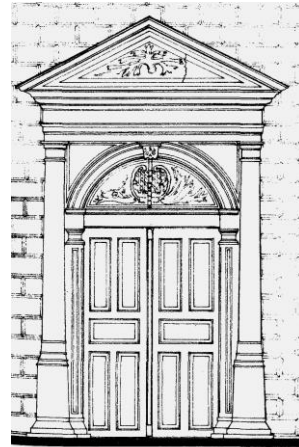
⁸¹ Ο Μπούρας, Αρχ. θέματα 4, 1970, σελ.82, αναφέρει ότι αυτή την πρώτη περίοδο ο πλέον διαδομένος τύπος είναι το ημικυκλικό θύρωμα με παραστάδες και ανάγλυφες διακοσμήσεις.

⁸² όλη αυτή η “φλυαρία” που τυλίγει την αυλόπορτα είναι ξενόφερτη, δεν είναι κρητικά.

⁸³ βάση, στηλέο και στέγη κατά τους κλασσικούς χρόνους.

Αρκαδίου 154: χρονολογείται με επιγραφή το 1844, αλλά με το Νεοκλασικισμό αναβιώνει ο δωρικός ρυθμός με την ένταση στη βάση των κιόνων, το αέτωμα πάνω στο ανώφλι και άφθονες φυτικές διακοσμήσεις. Όπως αναφέρθηκε, στο κτίριο συνυπάρχουν πολλές οικοδομικές φάσεις με αφετηρία την Βενετική περίοδο έως το 19^ο αι.

Εικ.112 Αρκαδίου 154

Β) Οι Οθωμανικές, πιο απλές στη μορφή, στις οποίες ανήκουν και η κύρια και η δευτερεύουσα για το magazzino είσοδος⁸⁴.

- Ο κίονες αποδίδονται ρηχά- ανάγλυφα, διασώζονται κορινθιάζοντα ή δωρικά κιονόκρανα σε περισσότερο γραμμική μορφή(απουσιάζει η τρίτη διάσταση).
- Ενισχύεται ο ψηλός κορμός τους.
- Είναι ξύλινες, περισσότερο καρφωτές, ενώ σε κάποιες περιπτώσεις φέρουν φεγγίτες.
- Το αέτωμα είναι περισσότερο σύνηθες, αποτέλεσμα του νεοκλασικισμού

Σε αυτή την κατηγορία ανήκουν:

Αθανασίου Διάκου 9.

Βερνάδου 21 & Ξανθουδίδου 2: ψηλός κορμός με φαρδύ γείσο των αρχών του 19^{ου} αι. όμοιο είναι το θύρωμα της Ν. Φωκά 54, Ν.Φωκά 67.

Εθ.Αντιστάσεως 82:αβαθείς παραστάδες και επίκρανα, πλατύ γείσο και ξύλινη ταμπλαδωτή πόρτα με φεγγίτη.

Δασκαλογιάννη 23:με απλές παραστάδες και γείσο.

Βερνάδου 41 & Επιμενίδου: απλές παραστάδες και ξύλινη ταμπλαδωτή πόρτα με φεγγίτη. Σε αυτό το σχήμα έρχεται να προστεθεί γείσο στην πόρτα της Ν.Φωκά 64-66. Όταν ο ίδιος τύπος φέρει γείσο, προσεγγίζει περισσότερο τις επιδράσεις του Νεοκλασικισμού, όπως στο θύρωμα της Ν.Φωκά 67.

Βερνάδου 21 & Ξανθουδίδου: αβαθείς παραστάδες, σχηματοποιημένα επίκρανα και πλατύ γείσο. Η ξύλινη ταμπλαδωτή πόρτα φέρει φεγγίτη.

Νικηφόρου Φωκά 54:ανήκει στον ίδιο τύπο με την προηγούμενη, απουσία φεγγίτη.

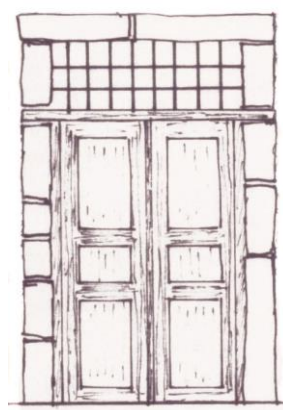
Ρήγα Φεραίου: παραστάδες και γείσο. Κάσσωμα με φεγγίτη.

Ανήκει στην πρώιμη οθωμανική περίοδο. Ενίοτε το γείσο καλύπτει και το όμορο παράθυρο(Ν.Φωκά 122).

Ν.Φωκά 122: οι εσωτερικές πόρτες του κτιρίου φέρουν διπλό φεγγίτη.

Εικ.113 Ν. Φωκά 54

Εικ.114 Βερνάδου 41 & Επιμενίδου

⁸⁴ όπως αναφέρθηκε, στο οικοδομικό τετράγωνο της sabbionara τα καταστήματα προς τη θάλασσα φέρουν ορθογωνική πόρτα, ενώ προς της Αρκαδίου πόρτα με χαμηλωμένο τόξο.

Αρκαδίου 117: στο νεοκλασικό κτίριο, τοποθετείται ορθογωνική ταμπλαδωτή πόρτα με παράθυρα-φεγγίτες και επίκρανα-στοιχείο του κλασικισμού. Οι πόρτες του ορόφου που βγαίνουν σε εξώστες έχουν επίσης απλές παραστάδες με κεντρικό-τραπεζοειδούς σχήματος κλειδί.

Γερακάρη 64-66: αποτελεί σχηματοποιημένη παραλλαγή του νεοκλασικού στοιχείου με απλές παραστάδες και κλειδί στο ανώφλι.

Αρκαδίου 63, 65-67: αμιγώς νεοκλασικά κτίρια οι πόρτες των οποίων φέρουν παραστάδες με ισόδομους λαξευτούς λίθους και πλατύ γείσο. Την ίδια τυπολογία ακολουθούν και οι πόρτες του ορόφου. Το ξύλινο κάσσωμα είναι ταμπλαδωτό με φεγγίτη με περίτεχνο κιγκλίδωμα.

Εικ.115 Αρκαδίου 63

Θυρώματα με τοξωτό ανώφλι.

Η παρουσία τους είναι πιο συχνή από την προηγούμενη κατηγορία. Εξάλλου, η μορφή αυτή καλύπτει και πρακτικούς λόγους: η δυνατότητα να γεφυρώσει ένα μεγαλύτερο άνοιγμα και η διατήρησή του επί μακρόν, περισσότερο από ένα ευθύγραμμο ανώφλι.

Κατασκευαστικά, ακολουθούνται οι μέθοδοι της προηγούμενης περιόδου, όπου στήνονται οι παραστάδες και το τόξο συγκροτείται από 2 συμμετρικά κομμάτια στις άκρες του και ένα μικρότερο στη μέση συμπληρώνει το ημικύκλιο⁸⁵.

Εικ.116 Κλειδί 11, περίτεχνο θύρωμα και πόρτα

Και σε αυτή τη κατηγορία εντάσσονται :

Α) οι Βενετικές πόρτες: είναι κατάλοιπο από την προηγούμενη περίοδο με:

- Κίονες-απλούς ή διπλούς- με βάση, κιονόκρανο και επιστύλιο⁸⁶. Οι κίονες είναι σε μερικές περιπτώσεις σχεδόν ολόγλυφοι. Τα κιονόκρανα είναι περισσότερο κορινθιακά και λιγότερο δωρικού ρυθμού.
- Παραστάδες απλές ή δίτονες και τόξο για τη γεφύρωσή τους οι οποίες ενίοτε έχουν ανάγλυφες γραμμές(απόδοση του βάθους).

Εικ.117 Ν. Φωκά 49 & 51, δύο θυρώματα διαφορετικών περιόδων, ίσως μία πρωταρχικά ιδιοκτησία

⁸⁵ Δημακόπουλος 1977, σελ.218... ρετζεβάτια.

⁸⁶ κατά τον Gerola (τόμος ΙΙΙ, σελ. 239), στην πόλη υπάρχουν πολλές μορφές θυρωμάτων, αλλά περισσότερο χρησιμοποιούν την τοξωτή που φέρεται πάνω σε παραστάδες και κίονες.

- Το κενό μεταξύ του επιστυλίου και του ημικυκλικού τόξου της πόρτας πληρούται με πλούσια ανάγλυφη διακόσμηση.
- Ακτινωτούς αρμούς σε λαξευτούς δόμους.
- Η πόρτα που περιβάλλει το περίθυρο είναι ξύλινη, ταμπλαδωτή ή καρφωτή.

Σε αυτή την κατηγορία εντάσσονται τα κτίρια:

Κλειδή 11: δίτονες παραστάδες, κιονόκρανα, ανάγλυφοι ερωτιδείς στο ανώφλι και γείσο χαρακτηρίζουν το θύρωμα που θυμίζει πολύ αυτά της Βενετοκρατίας.

Νικηφόρου Φωκά 49: δίπλα σε αυτήν με τον ανάγλυφο ακτινωτό διάκοσμο στο επιστύλιο και το γείσο, τίθεται την επόμενη περίοδο-και μετά ίσως από μοίρασμα ιδιοκτησιών- το απλό τοξωτό θύρωμα της Ν.Φωκά 51.

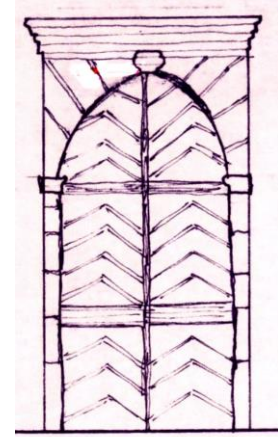
Νικηφόρου Φωκά 70.

Πάνου Κορωναίου 12.

Αρκαδίου 48-50: τυπική Βενετική πόρτα με ανάγλυφες παραστάδες και γείσο. Παρόλ'αυτά, απουσιάζει η ανάγλυφη διακόσμηση στο ανώφλι.

Αρκαδίου 236: ακτινωτή διάταξη των λαξευτών λίθων –πιο απλά από το θύρωμα της ΑΓ-Βαρβάρας 21.

Μάρκου Ρενιέρη 12.

Εικ.118 Αρκαδίου 236

Β) Οι Οθωμανικές, που μιμούνται τον προηγούμενο τύπο, αλλά πιο απλές στη μορφή.

- Ενιαίο γείσο καλύπτει το θύρωμα και τα παράθυρα του ισογείου.
- Οι κίονες απουσιάζουν και αντικαθίστανται από αβαθείς παραστάδες, ενώ το επίκρανο σχηματοποιείται.
- Γείσο πλατύ με πολλές και επάλληλες ανάγλυφες γραμμές.
- ο γλυπτός διάκοσμος είτε περιέχει θέματα προσφιλή στους Οθωμανούς: ημικυκλικά φυτικά κοσμήματα που φέρνουν στη θύμηση το μισοφέγγαρο - σύμβολο των Τούρκων είτε παραμένει κενός⁸⁷.

Χαρακτηριστική είναι η επιπεδόγλυφη σχεδόν διακόσμηση των κλειδιών των τόξων με πιο αγαπητό για τους Τούρκους μοτίβο το γαρύφαλλο.

- Το ανθέμιο σχηματοποιείται και μετασχηματίζεται στο εθνόσημο alem.
- Το τόξο του κουφώματος είναι ημικυκλικό και τα παράθυρα ή ενίοτε τα θυρώματα αποδίδονται στενά και επιμήκη. Σε άλλες περιπτώσεις το τόξο είναι ανοικτό και το κάσσωμα φέρει τοξωτό φεγγίτη.
- Είναι ξύλινες, καρφωτές με ή χωρίς φεγγίτη με

Εικ.119 Δασκαλογιάννη 19

Εικ.120 Ραδαμάνθυος 4, θύρωμα και τοξωτά παράθυρα

⁸⁷ Γενικά, το κέντρο βάρους τους χαμηλώνει-με κοντόχοντρες αναλογίες- αφού απουσιάζει η Κομπόση της δημιουργίας των Ενετών.

χαρ/κ/κό διάκοσμο στο σημείο ένωσης των δύο φύλλων. Ο φεγγίτης φέρει περίτεχνο μεταλλικό κιγκλίδωμα.

Σε αυτή την κατηγορία εντάσσονται:

Αρκαδίου 198: σχηματοποιημένες δίτονες παραστάδες, ακόσμητο ανώφλι, πλατύ γείσο και το αλεμ πλαισιώνουν ταμπλαδωτή πόρτα με διακοσμημένο το σημείο ένωσης των δύο φύλλων.

Σε κτίρια που δε μελετήθηκαν εδώ ανήκουν και οι πόρτες των:

Αγ-Βαρβάρας 12, 47, Δασκαλογιάννη 19, Μελισσηνού 30, Θεσσαλονίκης 61.

Ραδαμάνθυος 4: τοξωτή με ανοικτό τόξο, αλλά την καλύπτει ενιαίο γείσο με τα εκατέρωθεν παράθυρα(με ημικυκλικό τόξο).

Βερνάδου 45-47: «κοντόχοντρο» δείγμα

Οθωμανικής πόρτας με ανάγλυφες παραστάδες που περισσότερο θυμίζουν την προηγούμενη περίοδο,

τραπεζοειδούς σχήματος κλειδί με το γαρύφαλο και πλατύ γείσο. Όμοια θυρώματα παρουσιάζονται στην Θεσσαλονίκης 61, Ν.Φωκά 49, Παπαδομιχελάκη 39. Θεσσαλονίκης 23: τυπικό δείγμα θυρώματος με πολύ πλατύ γείσο.

Ξανθουδίδου 4: αβαθείς παραστάδες πλαισιώνουν την ξύλινη πόρτα με το κλειδί στο κέντρο, ενώ απουσιάζει η διακόσμηση πάνω από το τόξο η οποία ισορροπεί με το πλατύ γείσο.

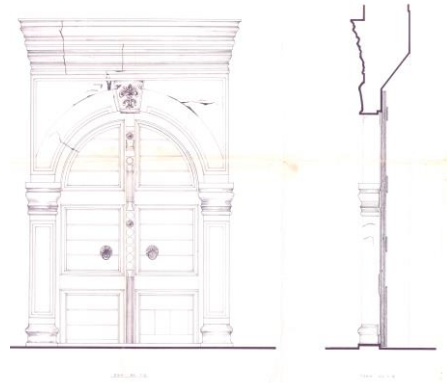
Μελχισεδέκ 8-10: απλές παραστάδες, πλατύ γείσο και το τραπεζοειδούς σχήματος κλειδί θυμίζει πολύ το θύρωμα της Αρκαδίου 198.

Ν.Φωκά 44-46, Ν.Φωκά 118, Π.Κορωναίου, Κλειδή, Ν.Φωκά 104: το πιο απλό τόξο λαξευτών λίθων περιβάλλει καρφωτή πόρτα.

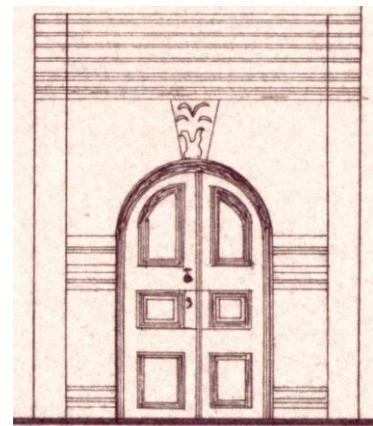
Αρκαδίου & Μελιδόνι, Ν.Φωκά 67: επιμήκης και τοξωτή με ημικυκλικό τόξο.

Τζανέ Μπουνιάλη 63: τοξωτή που φέρει κλειδί με γαρύφαλο και ορθογώνια με αβαθείς παραστάδες. Τα παράθυρα του κτιρίου εξάλλου φέρουν κορνίζες, στοιχείο του Νεοκλασικισμού.

Θεσσαλονίκης 43, Ν.Φωκά 55, Π.Γρηγορίου 76, Ραδαμάνθυος & Ξανθουδίδου, Πατελάρου 4: τοξωτή με ανοικτό τόξο, με ή χωρίς φεγγίτη.

Εικ.121 Βερνάδου 45-47, όψη, τομή

Εικ.122 Θεσσαλονίκης 23

Εικ.123 Τζ. Μπουνιάλη 63, όλα τα θυρώματα και παράθυρα της κατοικίας

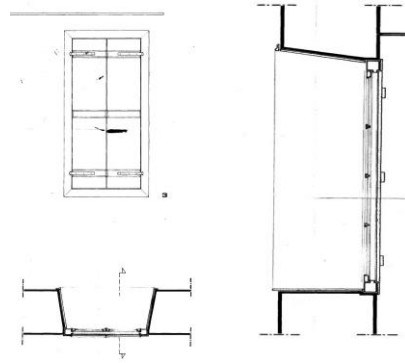
Υπάρχουν κτίρια των οποίων με τις επάλληλες προσθήκες είναι δυσδιάκριτη η πρώτη και η επόμενη οικοδομική φάση, όπως τα θυρώματα της Σουλίου 10.

Οι εσωτερικές πόρτες που « βλέπουν» στην αυλή ή σε ταράτσα είναι πιο απλές από τις εξόπορτες. Ορθογωνικές, ταμπλαδωτές ή καρφωτές με φεγγίτη.

Θ.2. Παράθυρα.

Η ποικιλομορφία των θυρωμάτων απουσιάζει στα παράθυρα, αλλά και σε αυτήν την περίπτωση υπάρχουν τα Βενετικά που διατηρούνται σε κτίρια της προηγούμενης περιόδου και νέου τύπου-πιο απλά- εκφράζοντας τον συντηρητισμό των Οθωμανών. Τα πρώτα είναι τραπεζοειδούς διατομής με πλαίσια που εξέχουν του σοβά, ενώ σε αυτή την περίοδο πιο απλά τετράγωνης διατομής με πλαίσια που εφάπτονται σε αυτόν, όπως αναφέρθηκε πιο πάνω.

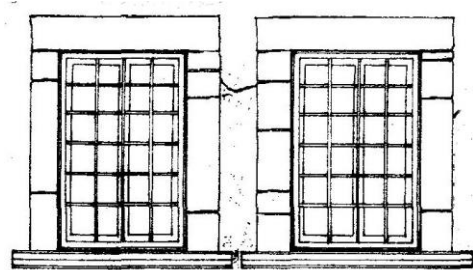

Εικ.124 κάτωψη, όψη & τομή τυπικού παραθύρου

Παράθυρα με ευθύγραμμο ανώφλι.

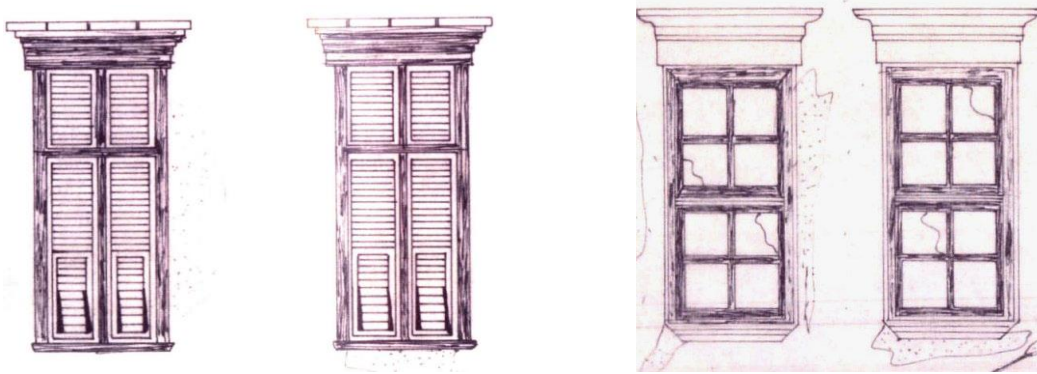
Και στα παράθυρα ακολουθείται η κατηγοριοποίηση των θυρωμάτων.

Α) Βενετικά παράθυρα που συνεχίζεται η χρήση τους. Στο ισόγειο είναι συνήθη δύο μικρά ⁸⁸ – ορθογώνια εκατέρωθεν της εισόδου ή τοξωτά- παράθυρα με μεταλλική σιδεριά για προστασία της κατοικίας. Στον όροφο τα ορθογωνικά-επιμήκη παράθυρα φέρουν γείσο με επάλληλες ανάγλυφες γραμμές. Ενίοτε είναι διπλά σε ύψος, εναπομένει δυτικό στοιχείο που αφομοιώνεται και επαναλαμβάνεται ακόμα και σε παράθυρα των σαχνισί.

Εικ.125 Κλειδή 11, φεγγίτες ισόγειου

⁸⁸ Δημακόπουλος 1977, σελ. 150 «...προορίζονται να ρίχνουν λίγο φως στο εσωτερικό του χώρου της εισόδου και των βοηθητικών διαμερισμάτων.»

Εικ.126 Ν. Φωκά & Λασθενούς, Ραδαμάνθυος 4, διπλά παράθυρα ορόφων

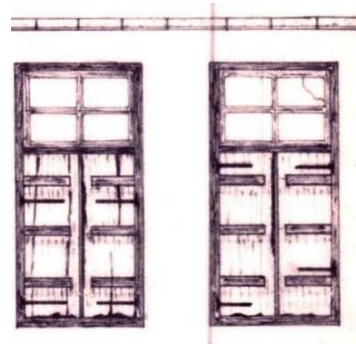
Κλειδιά 11: φεγγίτες με απλές ή ανάγλυφες παραστάδες.

Δασκαλογιάννη 23: διπλά παράθυρα στον όροφο με καρφωτό παντζούρι και φεγγίτη. Στο ισόγειο δύο ορθογωνικά με πλαίσιο και σιδεριά.

Βερνάδου 21 & Ξανθουδίδου 2: πολλά και ακανόνιστα παράθυρα, αποτέλεσμα των αλλαγών στο κτίριο, μερικά εκ των οποίων είναι διπλά χωρίς παντζούρια ή απλά καρφωτά με φεγγίτη. Ίδιου τύπου είναι αυτά της Ραδαμάνθυος 4 με δύο τοξωτούς φεγγίτες στο ισόγειο και ενιαίο γείσο με την

είσοδο και της Βερνάδου 41 & Επιμενίδου, όπου οι φεγγίτες στο ισόγειο είναι ορθογώνιοι. Αρκαδίου 247: το παράθυρο-φεγγίτης του ισόγειου βρίσκεται πάνω από την είσοδο με το χαμηλό τόξο, ενώ στον όροφο είναι ορθογωνικά-διπλά- πολύ μεγάλα σε ύψος με σιδεριά

Ξανθουδίδου 4, Ραδαμάνθυος & Ξανθουδίδου, Ν.Φωκά & Λασθενούς(με διπλό φεγγίτη): ορθογώνια, περσιδωτά με ή χωρίς φεγγίτη και γείσο.

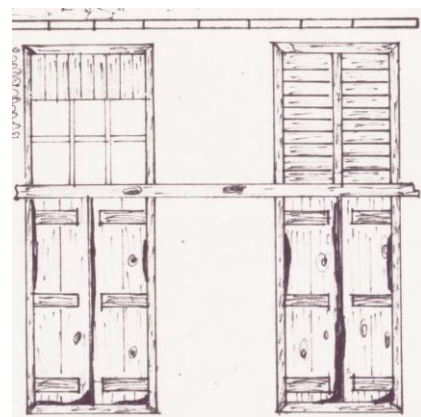

Εικ.127 Δασκαλογιάννη 23

Β) Τα Οθωμανικά ορθογώνια παράθυρα είναι απλούστερα, σχήματος Π, χωρίς γείσο- σε κάποιες περιπτώσεις με φρύδι που γενικεύεται αργότερα για την προστασία των κουφωμάτων από τη βροχή. Σχεδόν πάντα είναι καρφωτά ή με καφασωτό, αποτέλεσμα της ιδεολογίας των ανθρώπων της εποχής για προστασία των γυναικών από το δημόσιο χώρο.

Αρκαδίου 151-153: απλά ορθογωνικά με παντζούρι στον όροφο με κορνίζες που χαρακτη/ζουν τα νεοκλασικά κτίρια. Το ίδιο συμβαίνει και στο κτίριο της Γερακάρη 64-66,

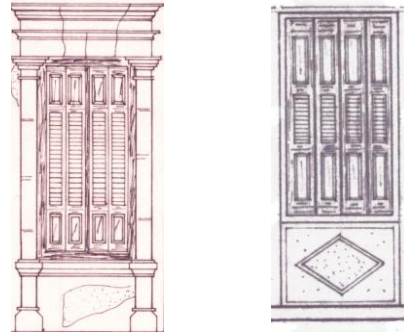
όπου δεν υπάρχουν παντζούρια, εξαιτίας ίσως των μεταγενέστερων αλλαγών που έχει υποστεί το κτίριο. Στην Αρκαδίου 117 τα παράθυρα του ορόφου είναι όμοια φέροντας πλαίσια και κλειδί στο ανώφλι. Παρόμοια νεοκλασικά στοιχεία-

Εικ.128 Βερνάδου 41 & Επιμενίδου, διπλά παράθυρα

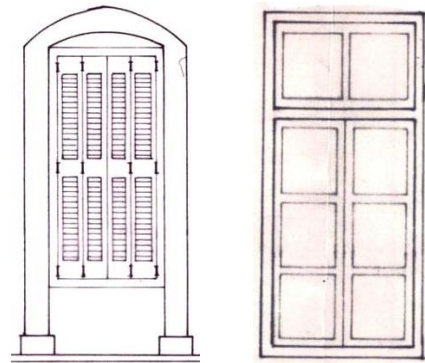
ιονίζουσες παραστάδες- χαρακτηρίζουν τα παράθυρα του ορόφου του κτιρίου στη Ν.Φωκά 89-91. Νεοκλασικά στοιχεία είναι εμφανή με λίθινες δωρικές παραστάδες στην Αρκαδίου 65-67 και το όμορο νεοκλασικό(γενικά στοιχεία του Τύπου Δ) καθώς και στα παράθυρα με κορνίζες του ορόφου της Τζανέ Μπουνιάλη 63 τα οποία φέρουν ορθογώνιο κάσωμα σε τοξωτό πλαίσιο.

Αρκαδίου 6-8: απλά, ταμπλαδωτά με φρύδι στο ανώφλι.

Εικ.129 Αρκαδίου 63 & 151-153, Νεοκλασικίζοντα παράθυρα

Αρκαδίου 253: ορθογωνικά, καρφωτά με φεγγίτη. Διπλό φεγγίτη(το οποίο ίσως ήταν διπλό παράθυρο της προηγούμενης περιόδου) παρουσιάζει το κτίριο της Αθ. Διάκου, όπως και στην Αρκαδίου 236, Μελχισεδέκ 8-10. Ρήγα Φεραίου: ορθογώνια με φεγγίτη. Ίσως στην πρωταρχική μορφή τους είχαν εξώφυλλο. Του ιδίου τύπου είναι στη Ν.Φωκά 49 και 51 όπου οι φεγγίτες στο ισόγειο του τελευταίου είναι τετράγωνοι τραπεζοειδούς διατομής. Στο ισόγειο ο φεγγίτης είναι απλός, χωρίς πλαίσιο.

Εικ.130 Τζ. Μπουνιάλη 63, Βερνάδου 45-47(εσωτερικό παράθυρο)

Ν. Φωκά 54: στο ισόγειο βρίσκεται μεγάλο πλέον ορθογώνιο παράθυρο για περισσότερο φωτισμό με παντζούρι και φεγγίτη.

Αρκαδίου 123-129, Ν.Φωκά 20: ορθογώνια, καρφωτά με ή χωρίς φεγγίτη.

Ν.Φωκά 47: ορθογώνια, περσιδωτά με φεγγίτη ή καρφωτά όπως στη Ν.Φωκά 44-46.

Ν.Φωκά 61-63: με τις αλλαγές στην πάροδο των χρόνων έχουν μικρύνει σε ύψος⁸⁹, αλλά διατηρούν το φεγγίτη.

Ν.Φωκά & Παπαμιχελάκη: δύο παράθυρα στο ισόγειο και δύο καρφωτά στον όροφο με φεγγίτη.

Σουλίου 10, Ν.Φωκά 122, Μ.Ρενιέρη 20: καρφωτά με φεγγίτη. Στη 2^η περίπτωση το ισόγειο φωτίζεται με δύο μικρούς ορθογωνικούς φεγγίτες.

Μ.Ρενιέρη 12: πολλά και ακανόνιστα σε μέγεθος- μικρά με πλαίσιο στο ισόγειο, με φεγγίτη στον όροφο.

Ν.Φωκά 118: ορθογώνια με φεγγίτη, χωρίς παντζούρι και φρύδι.

Ν.Φωκά 48: ορθογώνια καρφωτά χωρίς φεγγίτη, ενώ στη δυτική όψη και στο ισόγειο και στον όροφο υπάρχουν από δύο φεγγίτες(ίσως μεταγενέστερη εκδοχή). Τα εσωτερικά παράθυρα που βλέπουν στην αυλή είναι με τζαμιλίκι απλά ή διπλά(Δασκαλογιάννη 23, Βερνάδου 21 & Ξανθουδίδου 2) και φεγγίτη(Βερνάδου 45-47).

⁸⁹ έχουν χτιστεί.

Παράθυρα με τοξωτό ανώφλι.

Κατασκευαστικά ακολουθούν τις μεθόδους κατασκευής των τοξωτών θυρωμάτων με τις πατούρες και τα πελέκια προσαρμογής των τόξων.

Α) Βενετικά παράθυρα που ακολουθούν την τυπολογία των θυρωμάτων με το τοξωτό ανώφλι.

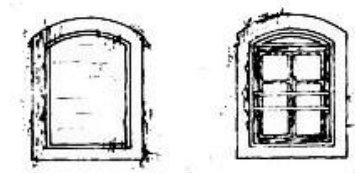
Στο ισόγειο το παράθυρο φεγγίτης φέρει χαμηλό τόξο και βρίσκεται δίπλα στην είσοδο ή πάνω από αυτήν. Στον όροφο τα δύο ή περισσότερα παράθυρα έχουν ημικυκλικό τόξο με σύνθετη διακόσμηση: φουρούσια στη βάση, κίονες-απλούς ή με ανάγλυφους έλικες και φυλλώματα ⁹⁰-ανάγλυφα τρίγωνα πάνω από το τόξο και γείσο στην απόληξη.

Π. Κορωναίου: δύο τοξωτοί φεγγίτες στο ισόγειο, ενώ στον όροφο ορθογώνια, καρφωτά-απλά και διπλά- με φεγγίτη ⁹¹.

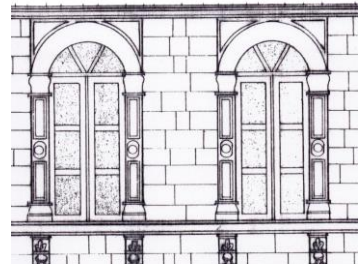
Πατελάρου 4: τοξωτός φεγγίτης τοποθετείται στο αίθριο του ορόφου, εφόσον από το δρόμο δεν υπάρχει φωτισμός εκτός της είσοδο.

Κλειδή, Ν.Φωκά 118: τοξωτός φεγγίτης στο ισόγειο.

Αρκαδίου 48-50: πλούσια διακόσμηση, ανάγλυφοι κίονες και φουρούσια. Ο τετράγωνος φεγγίτης τίθεται πάνω από την είσοδο.

Εικ.131 Π. Κορωναίου 2, φεγγίτες ισόγειου

Εικ.132 Αρκαδίου 48-50, τοξωτά παράθυρα ορόφου

Β) Στα Οθωμανικά παράθυρα το απόλυτα ημικυκλικό τόξο διατηρείται, αλλά το κούφωμα είναι πιο απλό στη μορφή: αρκετά στενό και επίμηκες (Αρκαδίου & Μελιδόνη), με ή χωρίς παραστάδες και σε περίπτωση που υπάρχουν είναι απλές και χωρίς γείσο. Ενίοτε τα παράθυρα είναι τοξωτά με ανοικτό τόξο και κορνίζες, στοιχείο της περιόδου του Νεοκλασικισμού.

Τζανέ Μπουνιάλη 63: δύο τοξωτοί φεγγίτες στο ισόγειο.

Εικ.133 Αρκαδίου & Μελιδόνη

Ι. ΜΟΡΦΟΛΟΓΙΚΑ ΧΑΡΑΧΤΗΡΙΣΤΙΚΑ(2).

Ι.1. Τοιχοποιία -Δάπεδα-στέγη.

Το χτίσιμο ή η συμπλήρωση τμημάτων των κατοικιών την περίοδο αυτή δε διαφέρει πολύ από την προηγούμενη. Οι εξωτερικοί τοίχοι είναι λίθινοι και φέροντες πάχους 0.45-0.55εκ. ⁹².

Εικ.134 Μοσχοβίτου, λίθοι και πλίνθοι χαρακτηρίζουν διαφορετικές οικοδομικές φάσεις

⁹⁰ κορινθιακές και ιωνίζουσες επιρροές.

⁹¹ το κτίριο έχει πολλές οικοδομικές φάσεις.

⁹² στο οικοδομικό σύνολο της sabbionara όπου υπάρχει scarpa παρατηρείται πάχος τοίχων πάνω από 0.70μ. στη βάση τους.

Στις δύο εξωτερικές πλευρές του φέρει αργούς λίθους με συμπλήρωμα από μικρές σφήνες- και την τελευταία περίοδο της Τουρκοκρατίας τα «λιανοχάλικα»- και συνδετικό υλικό κονίαμα. Εσωτερικά, ο τοίχος «γεμίζει» από μικρότερες, ακανονίστου μεγέθους πέτρες και λάσπη.

Η λαξευτή στην όψη τοιχοποιεία της προηγούμενης περιόδου περιορίζεται (Αρκαδίου 154) και πλέον τώρα μόνο τα πλαίσια των κουφωμάτων φέρουν παραστάδες από λαξευτούς λίθους, τα οποία την τελευταία περίοδο είναι απλούστερα με δομική και μπατική τοιχοποιεία ⁹³ για περισσότερη στατικότητα. Το ίδιο αυτό κλείδωμα των τοίχων ακολουθείται και στις γωνίες των κτιρίων με λαξευτούς λίθους πάχους 0.50εκ. αντικαθιστώντας το ισόδομο σύστημα δόμησης των γωνιών της Βενετικής περιόδου.

Εικ.135 Γεράνι, τοιχοποιεία με «λιανοχάλικα» στο τέλος της Τουρκοκρατίας

Ως δομικό υλικό χρησιμοποιείται ασβεστόλιθος ή πωρόλιθος της περιοχής. Την τελευταία περίοδο της Τουρκοκρατίας γνωστά σημεία εξορύξεων αυτών των λίθων εντοπίζονται στην περιοχή του Κουμπέ ⁹⁴.

Οι εσωτερικοί τοίχοι των κατοικιών είναι λεπτότεροι. Πρόκειται είτε για λίθινους τοίχους από αργούς λίθους πάχους 0.30 εκ. είτε για τοίχους από τούβλο είτε για μπαγδατότοιχους- τοίχοι από τσατμά πάχους 0.10εκ. από ξύλο ή καλάμια με λάσπη.

Επιχρίσματα- κονιάματα.

Η λιθοδομή στις κατοικίες των επιφανών είναι σχεδόν πάντα σοβαντισμένη, ενώ σε αυτές των λαϊκών ανθρώπων σε πολλές περιπτώσεις εμφανής. Η εξωτερική επιφάνεια των τοίχων, με εξαίρεση τις παραστάδες των κουφωμάτων και τις γωνίες των κτιρίων, καλύπτεται με επίχρισμα από τριμμένα κόκκινα κεραμίδια ⁹⁵- κουρασάνι- με την προσθήκη άμμου και άφθονου ασβέστη το οποίο εφάπτεται με την εξωτερική επιφάνεια των πλαισίων και λαξευτών λίθων, σε αντίθεση με την προηγούμενη περίοδο, όπου όπως αναφέρθηκε οι λαξευτοί λίθοι υπερκαλύπτουν το επίχρισμα.

Εικ.136 Οδός Τσίχλη, επίχρισμα

⁹³ λατζέτια και ρουμπάδια για τους πετράδες, με ενιαία μορφή από την εξωτερική έως την εσωτερική παραστάδα.

⁹⁴ ακόμα και σήμερα εξορύσσονται αυτοί οι τύποι πετρωμάτων (πωρόλιθος, ασβεστόλιθος και shell-limestone) δυτικά του Ρεθύμνου και στον ορεινό Μυλοπόταμο.

⁹⁵ horasan. Την ενετική περίοδο χρησιμοποιούσαν ένα ισχυρό αργιλικό σώμα- τη σμελούγκα- με άμμο και ασβέστη.

Δάπεδα.

Οι αυλές των κτιρίων καλύπτονται με πλάκες: η κεντρική αυλή με τετραγωνισμένες πλάκες, ενώ η υπηρεσιακή αυλή με μικρούς ακανόνιστους λίθους ή βοτσαλάκια, «χοχλάδια». Ως συνδετικό υλικό τους χρησιμοποιείται λάσπη. Πλάκες φέρουν και οι κοινόχρηστοι χώροι των ορόφων, το μαγειρείο, το λουτρό και οι ταράτσες⁹⁶. Οι λοιποί χώροι στρώνονται με ξύλο.

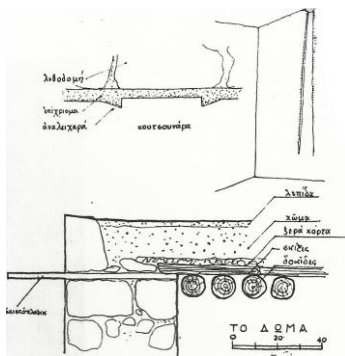

Εικ.137 Αθ. Διάκου 9, πλακόστρωτο αυλής (πηγή: Δημακόπουλος)

Τα μεσοπατώματα συνεχίζουν την τεχνοτροπία της προηγούμενης περιόδου. Δοκάρια(οι τράβες), τετραγωνισμένα ή ολόκληρα από κυπαρρίσι, αλείφονται με λάδι για τους μύκητες και στρώνονται, πάνω στις οποίες τίθενται μικρότερες δοκίδες και στην ανώτερη επιφάνεια οι τάβλες χωρίς κενά μεταξύ τους. Η ίδια διαδικασία ακολουθείται κάτω από το δώμα της οροφής, πάνω στο οποίο προστίθεται μείγμα από άλλο υλικό και χαλίκι και ακολουθεί μία στρώση λεπίδας, ενός χρώματος με ισχυρές υδραυλικές ιδιότητες⁹⁷.

Στέγη.

Μετά το σεισμό του 1856, οπότε και καθιερώνεται η χρήση του ξύλου, ενισχύεται η χρήση της στέγης. Δίρριχτη ή τετράρριχτη κυρίως στα Νεοκλασικά κτίρια, φέρει ξύλινο σκελετό που εδράζεται στους φέροντες τοίχους με ζευκτά και επικάλυψη από κεραμίδια. Συνέχειά της αποτελεί η επικάλυψη και των σαχνισί, όπου αυτά υπάρχουν.

Εικ.138 λεπτομέρεια-τομή για την κατασκευή στέγης (πηγή: Τριποδάκης)

Εικ.139 Αρμένιοι, τμήμα στέγης από κατοικία της ύστερης Τουρκοκρατίας

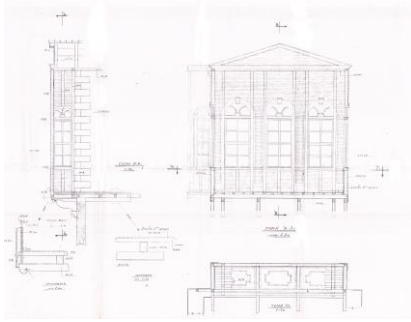
1.2. Σαχνισί(πίνακας 6, 9).

Το σαχνισί ή κιόσκι, όπως αναφέρθηκε παραπάνω, είτε ως προεξοχή πάνω στο δρόμο είτε εφαπτόμενο με την υπόλοιπη επιφάνεια του κτιρίου αποτελεί το «βλέμμα» του

⁹⁶ τα σχέδια των Αρχιτεκτόνων Μαγιάφα και Χουρδάκη τη δεκαετία '70 για κάποια από τα κτίρια της πόλεως αποδίδουν σε μέγιστο βαθμό την τοιχοποιία και τα δάπεδα τους.

⁹⁷ υπήρχαν περιοχές με τους «λεπιδολάκκους» για την προμήθεια της πρώτης ύλης.

ενοίκου στο δημόσιο χώρο. Η πόλη του Ρεθύμνου αριθμεί 70 περίπου τα οποία έχουν συγκεκριμένη τυπολογία με διάφορες μορφές.

Εικ.140 Σαχνισί στην Ε. Αντιστάσεως 82, κάτοψη, όψη, τομή.

Εικ.141 Σαχνισί στην Παλαιολόγου 14

Κατασκευαστικά, πάνω στους εξωτερικούς φέροντες τοίχους του κτιρίου τίθεται ξύλινος σκελετός από οριζόντια και κατακόρυφα δοκάρια. Εξωτερικά προσαρμόζονται ξύλινα πηχάκια⁹⁸ σε οριζόντια διάταξη πλάτους 0.10-0.15εκ., όπου το ένα επικαλύπτει το άλλο για περισσότερη στεγάνωση(Ξανθουδίδου & Ραδαμάνθους) είτε τίθενται ταμπλάδες(Παλαιολόγου) ή τέλος ψαροκόκκαλο(Θεσσαλονίκης). Εσωτερικά, η κατασκευή συμπληρώνεται με μικρές πέτρες, τούβλα ή τσατμά με λάσπη. Η όλη κατασκευή υποβαστάζεται από ξύλινα ή μεταλλικά στηρίγματα τα οποία στην τελική τους φάση επενδύονται με ξύλινα φουρούσια. Στο ανώτερο τμήμα τους φέρουν γείσο και τμήμα στέγης ως συνέχειά της με επικάλυψη από κεραμίδια για το νερό.

Ολόκληρη την κατασκευή του σαχνισιού συμπληρώνουν τα παράθυρα. Πρόκειται συνήθως για δύο ή τρία ορθογωνικά παράθυρα στο μέτωπο και από ένα ενίοτε στις κάθετες πλευρές με παντζούρια ή καφασωτό, με ή χωρίς απλό ή διπλό φεγγίτη(Παλαιολόγου). Σε ελάχιστες περιπτώσεις τα παράθυρα είναι τοξωτά(Παλαιολόγου) με το απόλυτο ημικυκλικό τόξο. Πλάι στο κίоски ενίοτε βρίσκεται παράθυρο που ακολουθεί την ίδια τυπολογία αυτών⁹⁹. Άρα, και εδώ ακολουθείται η τριμερής διάταξη: βάση, κορμός, στέψη.

Εικ.142 Σαχνισί στην Θεσσαλονίκης 69

1.3. Καμινάδες(πίνακας 10).

Το συγκεκριμένο τμήμα των κτιρίων ακολουθεί μία ποικιλομορφία ανάλογη της πληθώρας των κατοικιών. Υπάρχει το εσωτερικό και το εξωτερικό τμήμα της καμινάδας που εξέρχεται από το δώμα ή τη στέγη. Η καμινάδα αποτελεί κυρίως το εξωτερικό τμήμα για τον εξαερισμό του μαγειρείου. Στις περισσότερες περιπτώσεις η άνοδος καλύπτει τμήμα από το πάχος του τοίχου και «βλέπει» στο πίσω μέρος της κατοικίας όπου ο κήπος ή στο μέσον της όπου η αυλή(Αγ-Βαρβάρας 21). Ενίοτε

⁹⁸ Ως πρώτη ύλη χρησιμοποιείται κυπαρρίσι. Η μορφή αυτή με τα πηχάκια συναντάται στα περισσότερα κίосκια.

⁹⁹ οι γυναίκες συνήθως κάθονταν πίσω από αυτό για εργόχειρο και έπρεπε να προφυλάσσονται από το «μάτι» του περαστικού.

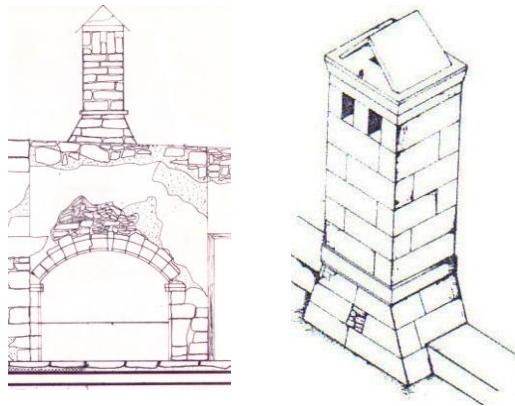
προεξέχει του τοίχου προς το δρόμο(Ραδαμάνθυος & Ξανθουδίδου), ακολουθώντας Βενετικές επιρροές.

Από τις καμινάδες της πόλης πιο μεγαλόπρεπες είναι αυτές που διασώζονται από την Βενετική περίοδο(Αρκαδίου 214-κτίριο εφορείας Αρχαιοτήτων). Το εξωτερικό τμήμα αγκυρώνεται στο δώμα ή τη στέγη, όπως αναφέρθηκε, και έχει τριμερή διάταξη: βάση, κορμός, στέψη. Είναι κατασκευασμένη από λαξευτούς λίθους ασβεστολίθου ή πωρολίθου. Η βάση είναι σκαρπωτή, ακολουθεί ψηλός τετραγωνικός κορμός πλαισιωμένος από οριζόντιες ημικυκλικές ταινίες¹⁰⁰, τετραγωνικό τμήμα με τις τοξωτές συνήθως οπές εξαερισμού και πρισματική επικάλυψη.

Μορφή που επίσης διατηρείται την Οθωμανική περίοδο είναι η απλή καμινάδα με τετράγωνο κορμό και στέψη, η οποία διασώζεται και σε μονές(Μονή Ι. Προδρόμου-Πρέβελης).

Την οθωμανική περίοδο οι νέες καμινάδες είναι πιο απλές στη μορφή, με λιγότερη scarpa και επίπεδη κάλυψη(Μίνωος). Μοναδικό δείγμα της περιόδου αποτελεί η καμινάδα με κυκλικό κορμό και θολωτή στέψη που βρίσκεται σήμερα στο χώρο του Καρά-Μουσά Πασά & Ν. φωκά 48. Δεν λείπουν οι πολύ απλές καμινάδες σε λαϊκότερα σπίτια με την προσθήκη πιθαριού-κάτι που εφαρμόζεται και στην ύπαιθρο.

Παρόλ' αυτά είναι δύσκολο να υποστηρίξει κανείς ποιες καμινάδες κατασκευάζονταν την Βενετική και ποιες την επόμενη περίοδο. Ήταν στοιχείο αρχιτεκτονικής που δύναται να καθαιρεθεί εύκολα, όταν υπάρχουν αστοχίες, και να ανεγερθεί εκ νέου σε μικρό χρονικό διάστημα.

Εικ.143 Τζάκι και καμινάδα
(πηγή: Μουτσόπουλος)

Εικ.144 Οδός Μίνωος, προεξοχή κατασκευής τζακιού και καμινάδας

Εικ.145 Καμινάδες στην Αρκαδίου 214 & πλησίον του τεμένους Καρά Μουσά Πασά.

¹⁰⁰ Cordone κατά τους βενετούς, με ευρεία στατική και αισθητική χρήση.

Επίλογος- Συμπεράσματα.

Η πόλη του Ρεθύμνου έχοντας απεικονιστεί στους χάρτες των περιηγητών ήδη από το 16^ο αι, διασώζει ακόμα και σήμερα ένα αξιόλογο οικιστικό πυρήνα που εξελίχθηκε και ήκμασε τα βενετικά και οθωμανικά χρόνια. Παρά τις αντίξοες συνθήκες διαβίωσης, οι Τούρκοι και οι Κρήτες έζησαν μαζί σε μία πόλη με κανόνες και όρια που επέβαλε η υπάρχουσα εξουσία. Η αρχιτεκτονική κληρονομιά των Βενετών αποτέλεσε τη βάση-υλικό και μορφολογία-την οποία συνέχισαν οι Οθωμανοί διατηρώντας ή μορφοποιώντας το κέλυφος και προσθέτοντας χώρους που ήταν απαραίτητοι για τη διαβίωσή τους.

Η πόλη επεκτείνεται οριζόντια προς το νότο με κάποια δημόσια κτίρια, ενώ το όριο της θάλασσας από το βορρά δίνει τη δυνατότητα σχηματισμού οικοδομικών τετραγώνων με συγκεκριμένο τύπο εγκατάστασης. Οι Οθωμανοί «ξεφεύγουν» από τα τείχη σχηματίζοντας μικρά κέντρα-μαχαλάδες με θρησκευτικά κτίρια προσαρμόζοντας ταυτόχρονα περιοχές για επαγγελματική χρήση που η εγκατάστασή τους απαγορεύεται στο κέντρο της πόλης.

Η διάσωση του κελύφους των κτιρίων επιβάλλει σε ένα βαθμό τη συνέχιση λειτουργιών και στο εσωτερικό, αλλά και τη διάσωση αρχιτεκτονικών χώρων και επιμέρους στοιχείων. Διατηρείται η γενική διάταξη σε 2 ή 3 στάθμες. Στο ισόγειο τίθενται οι αποθήκες και τα καταστήματα, στην α' στάθμη υπηρεσιακοί χώροι(μαγειρείο και η σύνδεση με πηλίνους σωλήνες εντός της τοιχοποιείας με το χαμμάμ), ενώ η ανώτερη στάθμη καλύπτει τις προσωπικές, αλλά και κοινωνικές ανάγκες της οικογένειας. Ο επιμερισμός των Βενετών στο εσωτερικό των κτιρίων σε οριζόντια και κατακόρυφη διάταξη γίνεται πιο ελεύθερος, αντιδιαστέλλοντας τις αυστηρές συνήθειες των Τούρκων οι οποίες βασίζονται στη θρησκεία και το κοράνι-χώροι που απομονώνουν τις γυναίκες, χώρος για χαμμάμ.

Η προσθετική των Οθωμανών είναι εμφανής περισσότερο στη μορφολογία των περισσότερων κτιρίων. Η επιβολή του ξύλου μετά το σεισμό του 1856 δίνει νέο χαρακτήρα στην πόλη. Από μία πέτρινη πόλη κατά την βενετοκρατία, βρισκόμαστε σε μία περισσότερο ξύλινη πόλη. Οι οικοδομικές προεξοχές τοποθετούνται σε πολλά κτίρια εξυπηρετώντας λειτουργικούς περισσότερο σκοπούς. Η έλλειψη χρημάτων αναγκάζει τους ιδιοκτήτες να δημιουργούν εσωτερικά χωρίσματα με λεπτούς τοίχους από τσατμά.

Εν τέλει, επέρχεται το θέμα διάσωσης στοιχείων τη νέα περίοδο, της συνένωσης αυτών με καινούρια για μια νέα μορφή κτιρίου είτε της επιβολής νέων μορφών και υλικών βάσει των συνηθειών τους για την κάλυψη των αναγκών διαβίωσης.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ-ΠΗΓΕΣ.

Ελληνική Βιβλιογραφία.

- Argan, G., “Περί της τυπολογίας της Αρχιτεκτονικής”, περ. *Architectural Design*, Δεκέμβριος, 1963.
- Pashley, R. Ταξίδια στην Κρήτη, τόμ.1, Ηράκλειο, 1991,(α΄ έκδοση London, 1837)σ.95-123.
- Rapoport, A., Ανώνυμη Αρχιτεκτονική και πολιτιστικοί παράγοντες, Μετάφραση, εισαγωγή και σχόλια Δ. Φιλίππιδη, Έκδοση *Αρχιτεκτονικών θεμάτων*, Μέλισσα, Αθήνα, 1976.
- Scott, R., Περιηγήσεις στην Κρήτη. Ένα άγνωστο οδοιπορικό του 1834, Ρέθυμνο, 1995.
- Αικατερινίδης, Γ., Τα καμαρόσπιτα του Καρυδιού Σητείας. Συμβολή εις την μελέτην της λαϊκής οικίας της Κρήτης, εκδ. κέντρο Ερεύνης Ελληνικής Λαογραφίας, 1969/72, τόμ. ΚΒ΄, σ.27-56.
- Αναστασόπουλος, Α.- Ηλ. Κολοβός- Μ. Σαρηγιάννης. Η Οθωμανική Αυτοκρατορία-Ελλαδικός χώρος. Η Οθωμανική Αρχιτεκτονική στην Ελλάδα, ΥΠΠΟ, εκδ. Λιβάνη, Αθήνα, 2008, σ. 23-44.
- Ανδριώτης, Ν., Πληθυσμός και οικισμοί της Ανατολικής Κρήτης, Ηράκλειο, 2006.
- Αντρούδης, Π., Κοσμική Αρχιτεκτονική της Ελλάδας. Η Οθωμανική Αρχιτεκτονική στην Ελλάδα, ΥΠΠΟ, εκδ. Λιβάνη, Αθήνα, 2008, σ. 51-66.
- Βαλαρής, Θ., Μια πόλη Αναμνήσεις, Ρέθυμνο, 2005.
- Βρυχέα, Α.,-Τ. Κοσμάκη-Ι. Λιάπης-Γ. Παντόπουλος, Κατοικία-χώρος-χρήστης, εκδ. ΕΜΠ, Αθήνα, 1989.
- Γενεράλις, Εμ., Επίτομος Γεωγραφία της νήσου Κρήτης, Αθήνα, 1891, σ. 59-63.
- Γιαπιτσόγλου, Κ., Το Ρέθυμνο στους Οθωμανικούς χρόνους. Η Οθωμανική Αρχιτεκτονική στην Ελλάδα, ΥΠΠΟ, εκδ. Λιβάνη, Αθήνα, 2008, σ. 432-450.
- « « Η διαδρομή ενός μνημείου μέσα στο χρόνο. Σύνδεσμος διαδόσεως καλών τεχνών, Ρέθυμνο, 2008.
- Δερεδάκης, Ν., Τα Νοσοκομεία του Ρεθύμνου, εκδ. Ιατρικού Συλλόγου Ρεθύμνου, Ρέθυμνο, 2013.
- Δημακόπουλος, Ι., Το Ρέθυμνο στα 1573. Μια σελίδα από τις “Memorie” του Francesco da Molin, *Κρητικά χρονικά* 23(1971), τεύχος 2, σ. 323-340.
- « « Τα σπίτια του Ρεθύμνου. Συμβολή στη μελέτη της Αναγεννησιακής Αρχιτεκτονικής του 16^{ου} και 17^{ου} αιώνα, Αθήνα, 1977.
- « « Η κατοικία στην Κρήτη κατά την τελευταία περίοδο της Βενετοκρατίας(1538-1645), Ίδρυμα Γουλανδρή-Χόρν, Αθήνα, 1997.
- Εκκεκάκης, Γ., Εικόνες από το Ρέθυμνο του 1858. Από το αγνοημένο ταξιδιωτικό χρονικό του Β.Taylor, *Κρητολογικά Γράμματα* 7/8(1994), σ. 57-72.
- Καλπάκη-Γεωργουλάκη, Α., Οι ιδιωτικές κατοικίες στα Χανιά υπό την επίδραση της Ενετικής κυριαρχίας, *ΣΤ΄ Διεθνές Κρητολογικό Συνέδριο*, 1991, τόμ.2, σ.207-211.
- Κανετάκη, Ε., Οθωμανικά λουτρά στον Ελλαδικό χώρο, εκδ. ΤΕΕ, Αθήνα, 2004.
- Κρεμμύδας, Β., Οι Σαπωνοποιείες της Κρήτης στο 18^ο αι, Αθήνα, 1974.
- Λαμπρινάκης, Ε., Γεωγραφία της Κρήτης, Ρέθυμνο, 1890.
- Μακρής, Χ., Οι φωνές από το μέλλον των παιδιών μας, εκδ. Δήμος Ρεθύμνης, Ρέθυμνο, 2009.

- Μαλαγάρη, Α. – Χ. Στρατιδάκης, Ρέθυμνο. Οδηγός για την πόλη και τα περίχωρά της, Αθήνα, 1985.
- Μουτσόπουλος, Ν., Σκιαγραφία του προβλήματος αναβιώσεως των παραδοσιακών οικισμών, *Τεχνικά χρονικά* 1974, σ.7-17.
- « « Η γένεση των ορεινών οικισμών και η αναγέννησή τους στα χρόνια της Τουρκοκρατίας. Βαλκανική παραδοσιακή Αρχιτεκτονική, *Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου*, Θεσσαλονίκη, 1997, σ.16-33.
- « « Βαλκανική παραδοσιακή Αρχιτεκτονική. Ελλάδα, εκδ. Μέλισσα, Αθήνα, 2003, σ. 349-406.
- Μπαϊρακτάρη, Α., Σφακιά Κρήτης. Από την αυθεντικότητα στη Σκύλλα και τη Χάλυβδη της εμπορευματοποίησης, *θέματα χώρου+τεχνών* 14(1983), σ.125-134.
- Μπαλτά- Moustafa Oguz, E., Το Οθωμανικό κτηματολόγιο του Ρεθύμνου, Ρέθυμνο, 2007, σ. 19-43.
- Μποζινέκη-Διδώνη, Π., Ελληνική Παραδοσιακή Αρχιτεκτονική. Δωδεκάνησα-Κρήτη, τόμος 3, εκδ. Μέλισσα, Αθήνα, 1984.
- Μπούρας, Χ., Κατοικίες και οικισμοί στη βυζαντινή Ελλάδα. Οικισμοί στην Ελλάδα, *Αρχιτεκτονικά θέματα*, σ.30-52.
- Παπαδάκη, Α., Οθωμανικά δημόσια έγγραφα του Ρεθύμνου(1659-1898), ΓΑΚ, Ρέθυμνο 2008.
- Παπαδόπουλος, Τζ., Στον καιρό της σχόλης. Αναμνήσεις από την Κρήτη του 17^{ου} αι, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο, 2012.
- Παπιομύτογλου, Ι., Το Ρέθυμνο του 1894, *Κρητολογικά Γράμματα* 1(1990), σ. 17-20.
- Πεπονάκης, Μ., Εισαγωγικό και εξαγωγικό εμπόριο, 1850-1862, *Πεπραγμένα Ζ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, 1995, τόμ.Γ1, σ.421-427.
- Πλατάκης, Ε., Οι σεισμοί της Κρήτης. Από των Αρχαιοτάτων μέχρι των καθ' ημάς χρόνων, *Κρητικά χρονικά* 4(1950), Ηράκλειο, σ.463-526.
- Πρακτικίδης, Ζ., Χωρογραφία της Κρήτης του 1818, εκδ. ΤΕΕ ανατολικής Κρήτης, Ηράκλειο, 1983.
- Πρεβελάκης, Π., Το χρονικό μιας Πολιτείας, Αθήνα, 1938.
- Σκουτέλης, Ν., Ο πόλεμος χωροτάκτης. Το δίκτυο των πόλεων-οχυρών στο κατά θάλασσα κράτος της Βενετίας το 16-17^ο αι, Π.Ι.Ο.Π., Αθήνα, 2013.
- Σταθάκη-Κουμάρη, Ρ., Αντρικά επαγγέλματα Κρητών και Οθωμανών το 1906. Ρέθυμνο 1898-1913- Από την αυτονομία στην Ένωση, Ιστορικό και Λαογραφικό Μουσείο, Ρέθυμνο, 1998.
- Σταυρινίδης, Ν., Ανδρέας Μηλιώτης- Πρώτος «Γραμματικός της Πόρτας» εν Κρήτη, *Κρητικά χρονικά* 2(1948), τόμ.2, σ. 546-568.
- Στεριώτου, Ι., Μορφολογική ανάλυση των όψεων των Νεοκλασικών κτηρίων του Ηρακλείου, *Πρακτικά του Ε' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, Ηράκλειο, 1985, τόμ.3, σ. 198-211.
- « « Οι Βενετικές Οχυρώσεις του Ρεθύμνου(1540-1646). Συμβολή στη φρουριακή αρχιτεκτονική του 16^{ου} και 17^{ου} αιώνα, εκδ.ΤΑΠΑ, Αθήνα, 1992.
- « « Τα λοιμοκαθαρτήρια του Χάνδακα και του Ρεθύμνου τον 16^ο και τον 17^ο αι, *Πεπραγμένα Θ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, 2004, τόμ.Β2, σ.139-154.
- Στεφανίδου, Α., Οθωμανικοί οικοδομικοί κανονισμοί. Βαλκανική παραδοσιακή Αρχιτεκτονική, *Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου*, Θεσσαλονίκη, 1997, σ.295-314.

Τριποδάκης, Δ., Η χωρική κατοικία στο Λασιθί, *Τεχνικά χρονικά(ανάτυπον)* 169-170(1946), σ. 295-295.

« « Ιστορική θεώρηση της εξελίξεως των οικισμών και της χωρικής κατοικίας στην Κρήτη, *Αρχιτεκτονική* 58(1966), σ. 35-55.

Τρούλης, Μ., Ρέθυμνο: ιστορία, περιήγηση, σύγχρονη ζωή, εκδ. Μίτος, Ρέθυμνο, 1998.

« « Το Ρέθυμνο του 1897, *Κρητολογικά Γράμματα* 14(1998), σ. 75-167.

Τσικνάκης, Κ., Δύο ανέκδοτες ενθυμήσεις από το σεισμό του 1629 στην Κρήτη, *Κρητικά χρονικά* 28-29(1988-1989), Ηράκλειο, σ. 379-384.

Φιλίππιδης, Δ., Νεοελληνική Αρχιτεκτονική, εκδ. Μέλισσα, Αθήνα, 1984.

« « Greek Design & Decoration: Three centuries of Architectural style, εκδ. Μέλισσα, Αθήνα, 1999.

Μελέτες.

- Αρχείο Παραδοσιακής Αρχιτεκτονικής στο Ρέθυμνο, ΤΕΕ δυτικής Κρήτης, τόμ.1, 1977.
- Μουτσόπουλος, Ν.- Γ. Ζέρβας, Μελέτη προστασίας και αναδείξεως της παλιάς πόλης του Ρεθύμνου, Ρέθυμνο 1973(Αρχείο Δήμου Ρεθύμνης).
- Ιστορικό Αρχείο πόλης Ρεθύμνου(υπεύθ. Ασπασία Παπαδάκη).
- Σχέδια κτιρίων παλαιάς πόλης του Ρεθύμνου(Πηγή: Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων).

Ξένη Βιβλιογραφία.

- Gerola, G., Monumenti Veneti nell' Isola di Creta, Venezia, vol.I, 1905-1906, vol.II, 1908, vol.III, 1917, vol. IV, 1932.
- Miles, G., Evliya Chelebi's visit to Rethymnon, *Πεπραγμένα του Γ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*(1971), τόμ.3, σ.220-224.
- Sieber, Fr., Reise nach der Insel Kreta in griechischen Archipelagus im Jahre 1817, vol.II.

Ιστοσελίδες.

- www.digitalcrete.ims.forth.gr/tourkology_monuments
- www.patris.gr/articles

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Α.

Λεπτομέρειες για τις οδούς της πόλης του Ρεθύμνου.

1. Οδός Ενώσεως(Νικηφόρου Φωκά).

Κτίρια σε 2 ή 3 στάθμες,

1 ή 2 εισοδοι, αυλή στη μέση της ιδιοκτησίας ή πίσω,
σε μία περίπτωση το τζάκι με το μαγειρειό βρίσκεται στο ισόγειο,
απόληξη με στέγη ή δώμα
βεράντα στον όροφο με πρόσβαση από τα δωμάτια
δύο σειρές παραθύρων σε κάθε στάθμη
σχεδόν καθόλου εξώστες στην όψη
σαχνισί φέρει το 1/3 των κτιρίων

2. Οδός Μέσης(Θεσσαλονίκης).

Κτίρια σε 2 ή 3 στάθμες

Σπανιότερα υπάρχει 2^η είσοδος

Θόλοι στο ισόγειο και βεράντα στον όροφο

Ελάχιστοι εξώστες, πολλά σαχνισί¹⁰¹ και έκαστου τύπου.

3. Οδός Πρίγκηπος(Παλαιολόγου).

Κτίρια σε 2 στάθμες

Παρουσιάζονται κάποια Νεοκλασικά, αλλά πλείστα έχουν νεώτερες επεμβάσεις.

4. Οδός Τσάρου(Αρκαδίου).

Κατά γενική ομολογία στην οδό υπάρχουν πολλά σαχνισί και συνυπάρχουν πολλοί τύποι κτιρίων, αλλά στο οικοδομικό τετράγωνο της Sabbionara συναντώνται τα στενομέτωπα κτίρια(Τύπος Ε) με ιδιοκτησία που καλύπτει ολόκληρη την επιφάνειά τους. Κτίρια σε 2 ή τρεις στάθμες με φωταγωγό στο μέσον, μεσοπάτωμα-πατάρι στο ισόγειο και απόληξη κλιμακοστασίου με δώμα. Μορφολογικά η όψη τους φέρει ορθογωνικά παράθυρα και εξώστες στον όροφο.

Μία έτερη τυπολογία που συναντάται είναι τα ελάχιστα νεοκλασικά(Τύπος Δ) σε 2 στάθμες με το διάδρομο και τα εκατέρωθεν δωμάτια στον όροφο, την τετράριχτη στέγη και τα μορφολογικά χαρακ/κά. Ποια είναι η αιτία εμφάνισης αυτών στη συγκεκριμένη θέση; Είχαν κατεδαφιστεί κάποια από το σεισμό ή αποτελούν πρωτοβουλία των εύπορων ιδιοκτητών για κάτι ιδιαίτερο;

¹⁰¹ η συχνότητά τους, όπως και στην οδό Τσάρου που είναι εμπορική οδός, ίσως σχετίζεται με την επιθυμία των ενοίκων για το δημόσιο χώρο.

Άλλες μορφές κτιρίων που υπάρχουν κυρίως δυτικά της οδού είναι το αμφισβητούμενο στη χρονολόγηση κτίριο της Αρκαδίου 154¹⁰², αλλά και ελάχιστα που ανήκουν στο τυπικό Οθωμανικό σπίτι (Αρκαδίου 236).

5. Οδός Σουλίου

Σε αυτή τη στενή σε πλάτος δρόμου οδό υπήρχαν περισσότερες ανάγκες φωτισμού. Κτίρια σε 3 στάθμες, μία είσοδο, θόλοι στο ισόγειο, υπερυψωμένο φωταγωγό (Σουλίου 10).

6. Οδός Στενής (Ξανθουδίδου).

Κτίρια σε 2 ή 3 στάθμες

1 ή 2 αυλές (Ξανθουδίδου 10), θόλοι στο ισόγειο

Εσωτερικό ξύλινο μπαλκόνι στον όροφο (Ξανθουδίδου 4),

Στέγη, δώμα.

7. Οδός Λουτρών (Ραδαμάνθους).

Κτίρια σε 3 ή 4 στάθμες (Τύπος Γ1).

Διπλά παράθυρα ορόφων (ένα εξ αυτών φέρει σπάνιο εξώφυλλο),

Τοξωτή πόρτα και παράθυρα ισογείου

8. Οδός Οπλιτών (Πάνου Κορωναίου).

Ήταν η διέξοδος προς τη πλατεία με το Τούρκικο Διοικητήριο

Κτίρια σε 2 στάθμες.

1 ή 2 είσοδοι,

Η κάτοψη χωρίζεται σε δύο όγκους: σε ένα βρίσκεται το κλιμ/ιο και στο άλλο η κατοικία = τονισμός του κλιμακοστασίου.

Στέγη, δώμα

9. Οδός Μωαμεθανών (Βερνάδου).

Κτίρια σε 2 ή 3 στάθμες (4 στάθμες στη Βερνάδου 21)

Ελάχιστα σαχνισιά (διπλό σαχνισί στη Βερνάδου 45-47)

Πολλά ορθογώνια παράθυρα στις όψεις αλλά και στο εσωτερικό των κτιρίων.

10. Οδός Αλεξάντρου (Τζανέ Μπουνιάλη)

Κτίρια σε 2 όψεις, πλείστα αποτελούν νεώτερες παρεμβάσεις και είναι απλούστερα στη μορφή. Εξαίρεση αποτελεί το κτίριο αρ. 63, όπου τα Οθωμανικά χαρακ/κά της όψης είναι έντονα: τοξωτά παράθυρα με

¹⁰² έχει Βενετική ισόδομη τοιχοποιία-απεικονίζεται στον πίνακα του Ανωνύμου-, οθωμανικά χαρακ/κά στο εσωτερικό του, αλλά αναγράφει επιγραφή στα Οθωμανικά και Ελληνικά για την κατασκευή του το 19ο αι. Πρόκειται προφανώς για την επισκευή του το 1844.

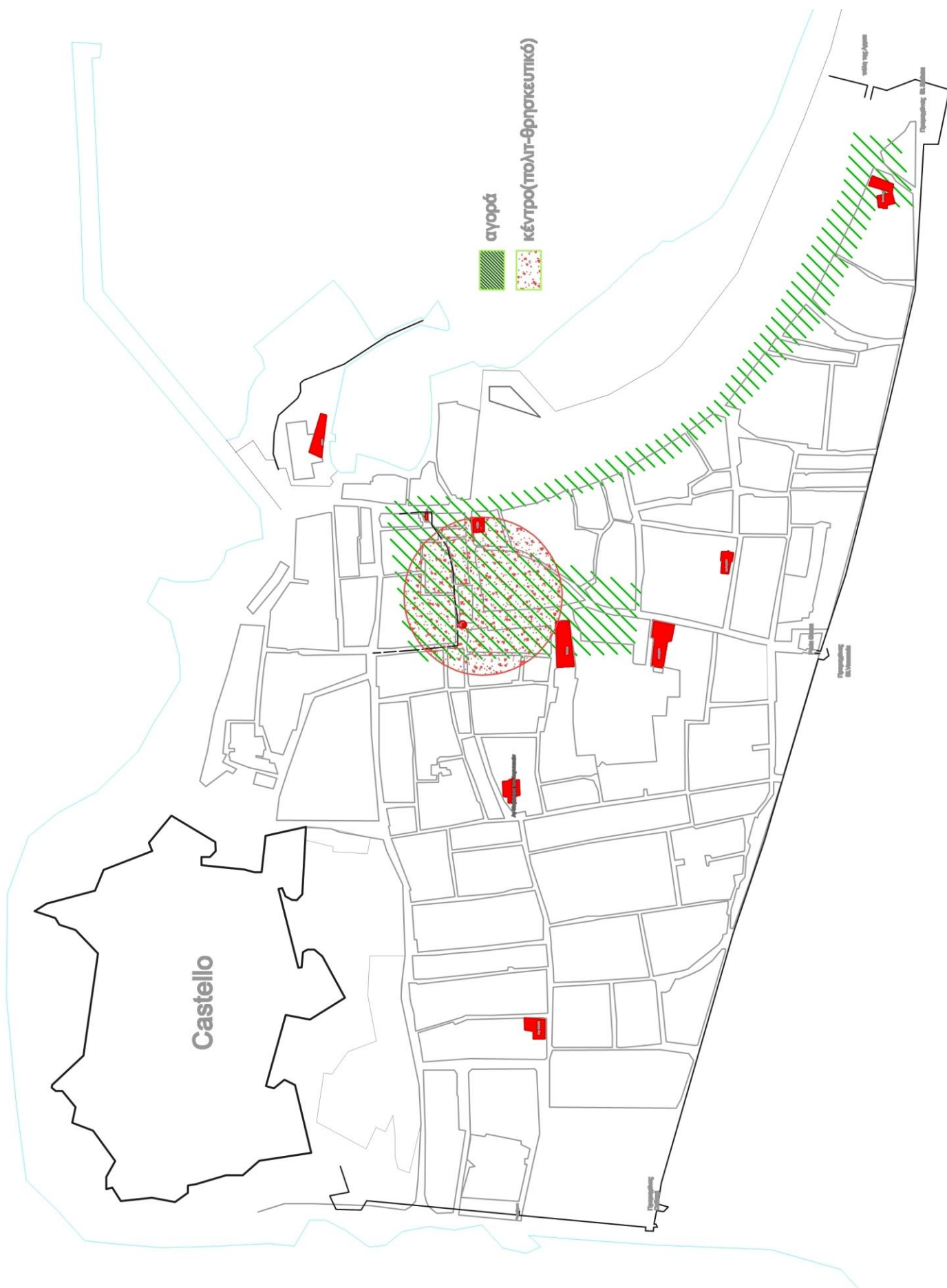
κορνίζες και πόρτα, υψηλόκορμη με ανάγλυφες παραστάδες έτερη είσοδος. Εσωτερικά το κτίριο φέρει 2 αυλές, θόλους και στέγη, δώμα.

11. Οδός Τειχών(Γερακάρη).

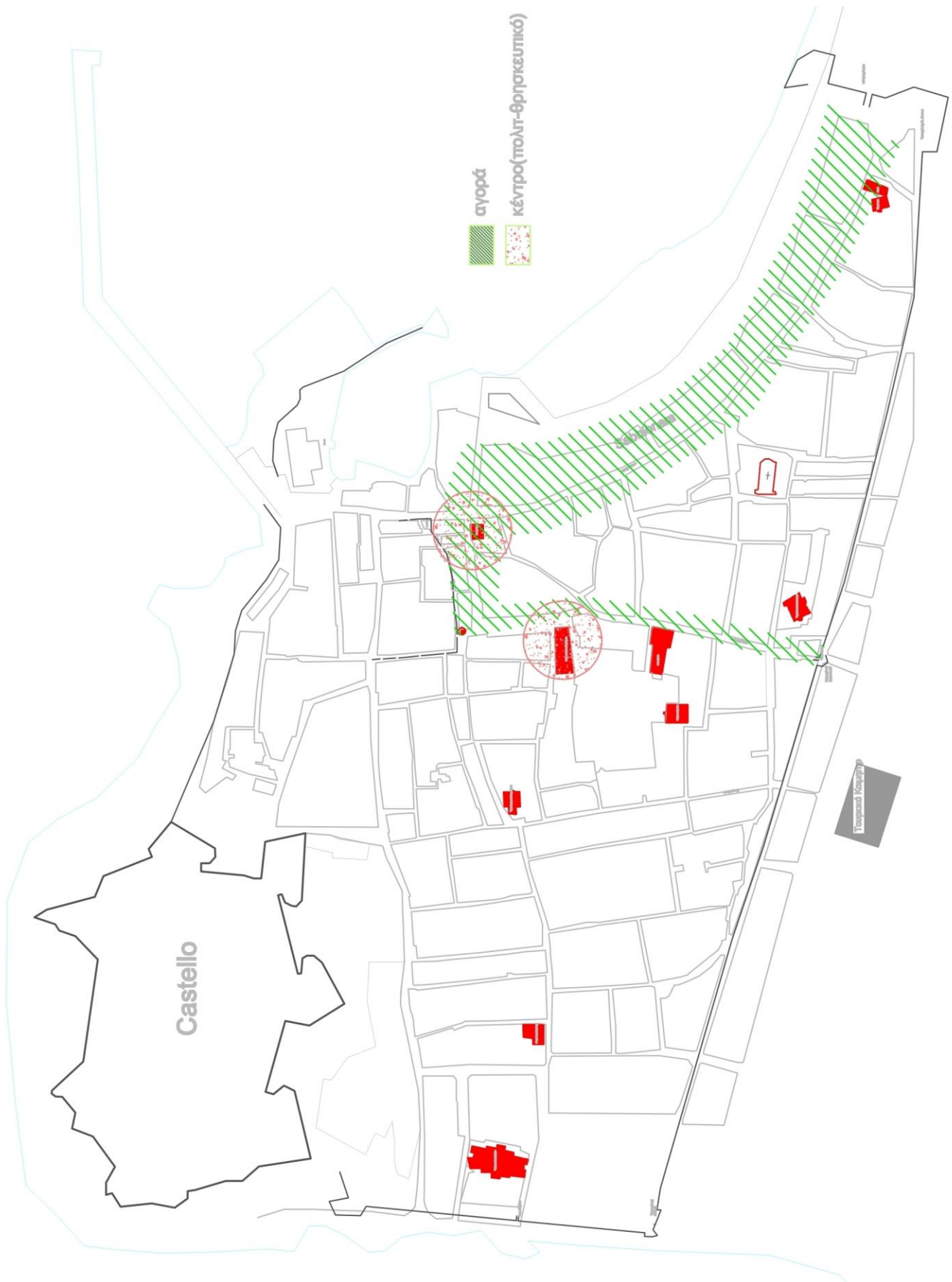
Στο όριο των τειχών, πολλά κτίρια είναι Νεοκλασικά(Τύπος Ζ) ή απλούστερα στη μορφή, σε 2 στάθμες. Εξαίρεση αποτελεί το εναπομείναν θολωτό κτίριο του Ενετικού στρατώνα.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Β(πίνακες).

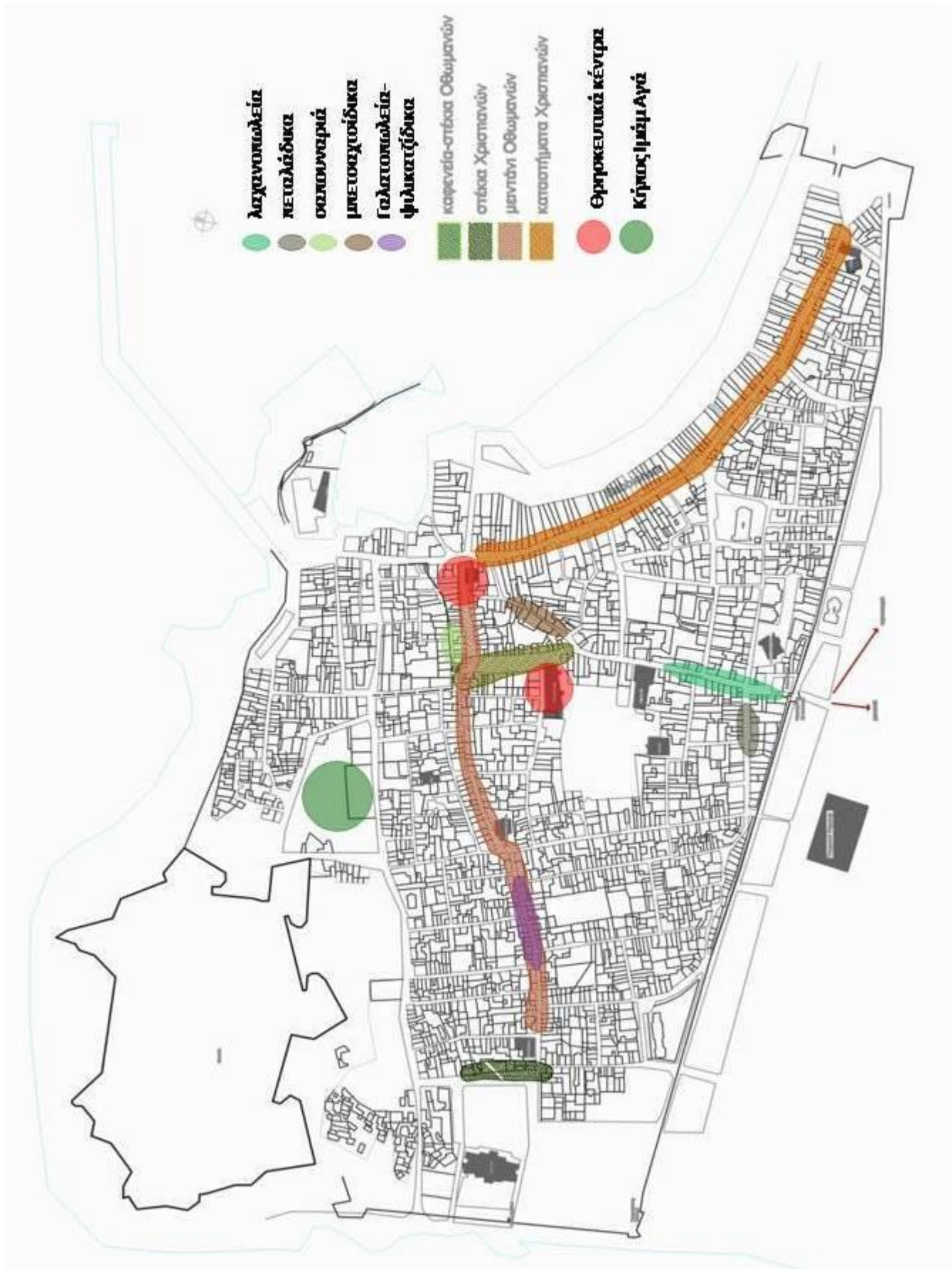

Πίνακας 1. Πόλη και αγορά την Βενετική περίοδο.

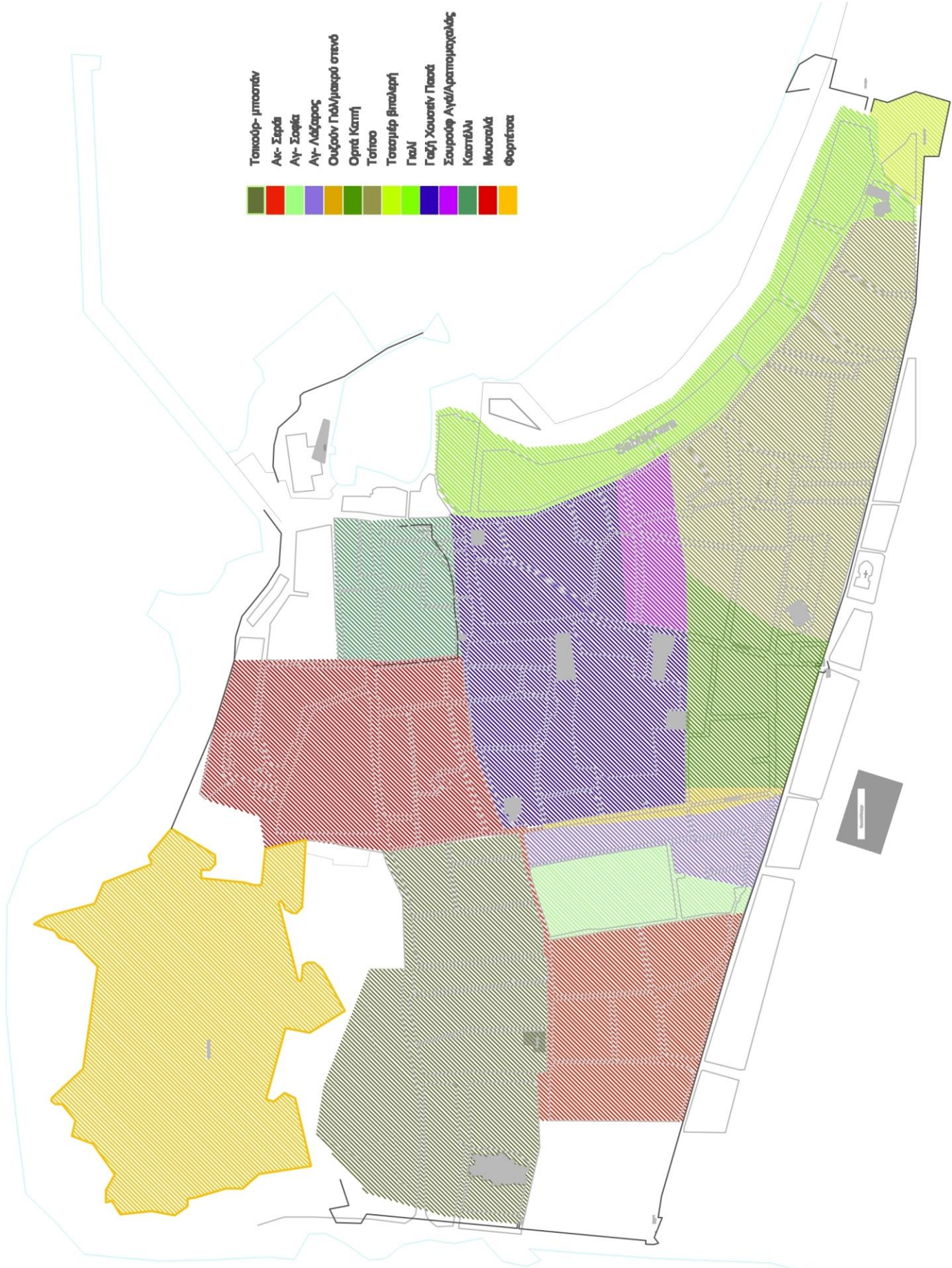

Πίνακας 2. Πόλη και αγορά την Οθωμανική περίοδο.

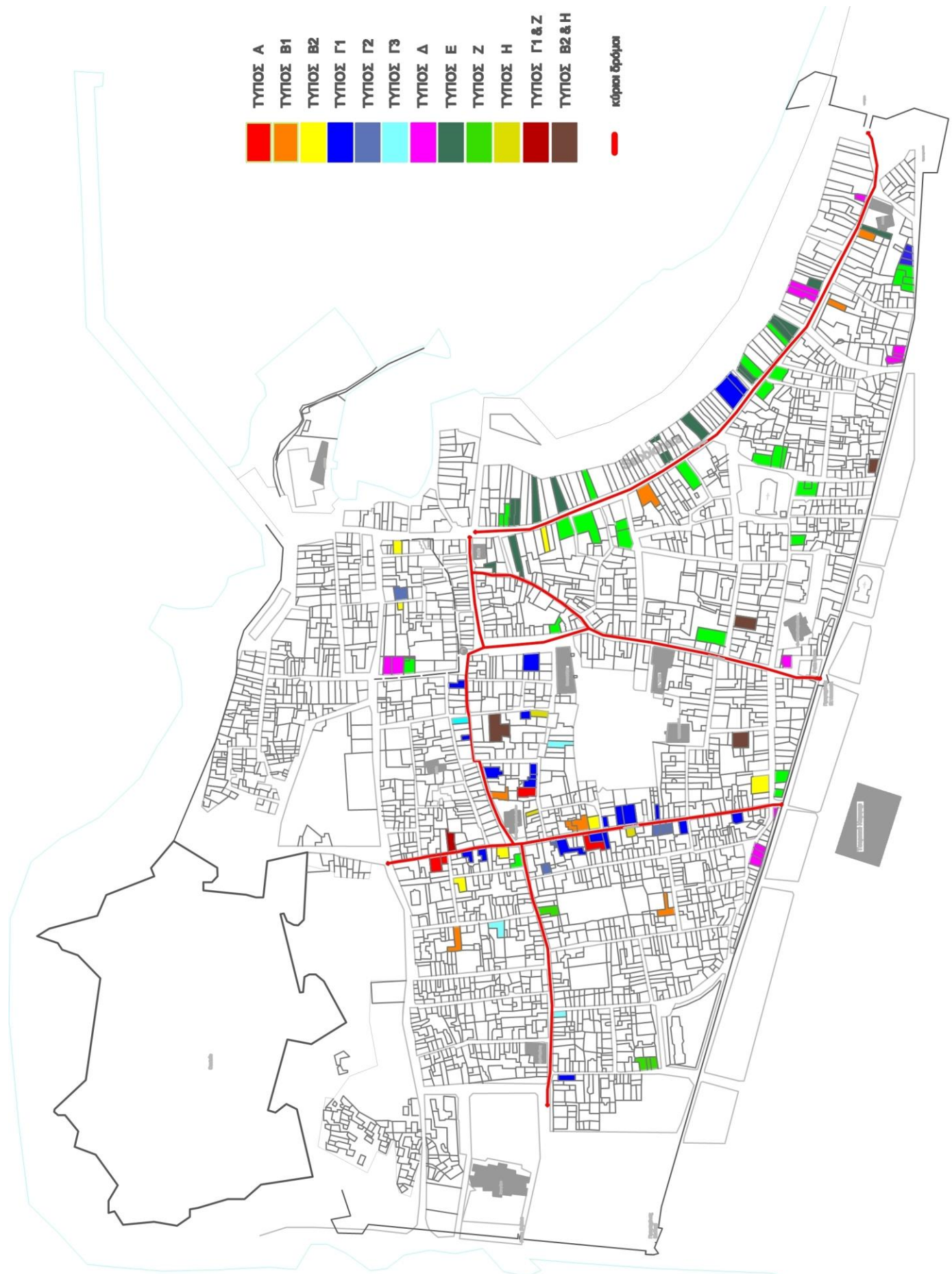

Πίνακας 3. Η αγορά και τα καταστήματα την Οθωμανική περίοδο.

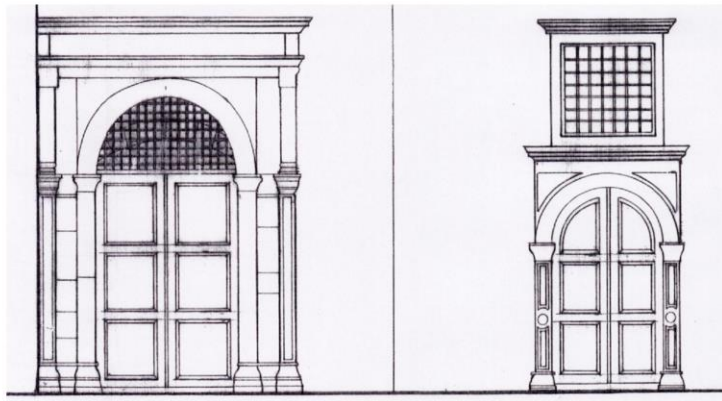
Πίνακας 5. Τυπολογία κατοικιών(βάσει των κτιρίων που μελετήθηκαν)

Πίνακας 6. Κτίρια με σαχνισί.

Αρκαδίου 48-50

Ν. Φωκά 49

Σουλίου 31

ΒΕΝΕΤΙΚΕΣ ΠΟΡΤΕΣ ΜΕ ΤΟΞΩΤΟ ΑΝΩΦΛΙ

Ξανθουδίδου 4

Θεσσαλονίκης 61

Παπαμιχελάκη 39

Πατελάρου 33

Μ. Ρενιέρη 16

Αρκαδίου 198

ΟΘΩΜΑΝΙΚΕΣ ΠΟΡΤΕΣ ΜΕ ΤΟΞΩΤΟ ΑΝΩΦΛΙ

Ν. Φωκά 67

Θεσσαλονίκης 43

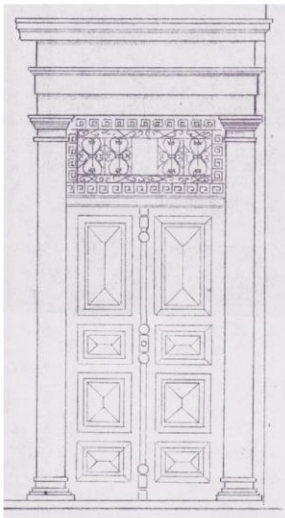

Σουλίου 35

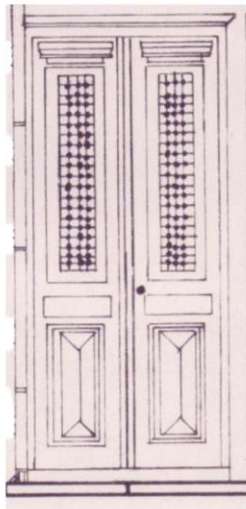

Ν. Φωκά 55

Ε. Αντιστάσεως 82

Αρκαδίου 117

Ν. Φωκά 67

Ν. Φωκά 42

Θυρώματα με ευθύγραμμο ανώφλι

Θεσσαλονίκης 27

Αρκαδίου 246

Αρκαδίου 138-142

Αρκαδίου 168

Αρκαδίου 200

Π.Γρηγορίου 3

Βερνάδου (πηγή: Εκκεκιάκης)

Μ.Ρενιέρη 18-20

Π.Βλαστού

Κατεχάκη

Βερνάδου 45-47

Ρουσσοσπίτι

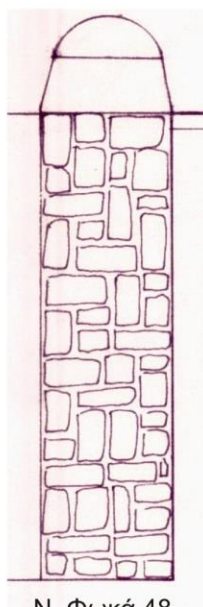
Χρωμοναστήρι

Ατσιπόπουλο

Πρασές

Γερακάρη &
Ε.Μακαρίου

Ν. Φωκά 48